

INSCRIȚIILE DE PE LUCERNELE DIN DACIA ROMANĂ

Printre descoperirile de oarecare importanță, care în totalitatea lor marchează progresul civilizațiilor sclavagiste, un loc din ce în ce mai apreciat îl ocupă *lucerna* (opaițul, lampa primitivă) din metal sau din lut ars. Deși o anumită formă primitivă de lucernă era cunoscută încă în culturile aparținând societăților din comuna primitivă¹, totuși la o formă adecvată pentru scopul luminării s-a ajuns numai în perioada de apariție a primelor civilizații sclavagiste. Tot numai începând cu această vreme putem vorbi de răspândirea și generalizarea acestui produs care devine din ce în ce mai prețios, utilitatea lui fiind acum întru totul recunoscută. Cu cât progresul civilizației sclavagiste greco-romane ajunge la apogeu, cu atât necesitatea luminării făcea ca acest produs — *lucerna* — să fie cunoscut aproape pretutindeni în statele antice, ba chiar și de nobilimea gentilică a neamurilor ce se găseau pe o treaptă inferioară din punct de vedere al dezvoltării economice și sociale.

Astăzi studiul lucernelor a devenit una dintre preocupările de predilecție ale arheologilor². Studiul tipologiei, precum și încadrarea lor cronologică, ușu-

¹ P. Détev, RA, 1959, p. 153—158.

² În ordine cronologică, monografiile mai de seamă privind lucernele sînt următoarele: O. Fischbach, *Römische Lampen aus Poetovio*, in *Mitteilungen d. hist. Vereins für Steiermark*, XLIV (1896); J. Toutain, art. *Lucerna. Lychnus*, in *DA*, III, 2, 1322 și urm.; W. Deonna, *Les lampes antiques trouvées à Delos*, in *BCH*, 1908, p. 145 și urm.; J. Brants, *Antieke Terra-Cotta Lampen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden 1913; Oskar Waldhauer, *Kaiserliche Ermitage. Die antiken Tonlampen*, Petersburg 1914; H. B. Walters, *Catalog of the lamps in the British Museum*, Oxford 1914; Siegfried Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich, 1919; H. Leclercq, art. *Lampes*, in *DA*, VIII, 1088 și urm.; Hug, art. *Lampen*, in *RE*, XIII, 1590 și urm.; Fr. Miltner, *Die antiken Lampen in Eisenstadt*, in *JOAI*, XXIX (1929), p. 150 și urm.; Fr. Miltner, *Die antiken Lampen im Klagenfurter Landesmuseum*, in *JOAI*, XXVI (1930), Bbl. 85 și urm.; Oscar Broneer, *Corinth*, vol. IV, 2, *Terracotta Lamps*, 1930; Dóra

Iványi, *Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht (A Pannoniai mécsek. Tipologiai és kronológiai áttekintés)*, in *DissPann*, ser. 2, nr. 2, Budapest, 1935; G. Severeanu, *Lampes en terre-cuite appartenant aux collections du Musée Municipal de Bucarest et du Dr. Severeano*, in *București. Revista Muzeului și a Pinacotecei Municipiului București*, 1—2 (1936), p. 39—87; R. Noll, *Eine neue oberitalische Lampentöpferei*, in *JOAI*, XXX (1937), Bbl. 109 și urm.; José Antonio Ferreira de Almeida, *Introdução ao estudo das lucernas romanas en Portugal*, in *O Arqueologo Portuegnés*, n.s., II (1952) (rec. Mercedes Vegas, in *Ampurias*, XV—XVI (1953—1954), p. 418—420); J. M. Bairrão Oleiro, *Catalogo de lucernas romanas. Museu Malchado de Castro, Coimbra 1952* (rec. P. de Palol, in *Ampurias*, XIV (1952), p. 292; M. Pallottino, in *Archeologia Classica*, VII (1955), p. 225—226); J. L. Cleveringa, *Romeinse lampen uit Valkenburg*, *Z. H.* (1941—1943), anexa III la monografia lui A. E. van Giffen, *De Romeinse Castella in Dorpshevel te Valkenburg aan de Rijn (Z.N.)*, *Praetorium Agrippinae: II. De agravingen*

rează mult datarea anumitor descoperiri, ca bunăoară a așezărilor și mai ales a mormintelor. În urma unor îndelungate cercetări s-a ajuns la fixarea anumitor centre de largă producție a lucernelor, la unele remarcându-se pronunțate caracteristici locale. În sfârșit, intensitatea circulației lucernelor dezvăluie gradul de dezvoltare culturală și de urbanizare a anumitor regiuni. Ca rezultat al studierii lucernelor s-a putut vedea că, în vremea imperiului roman, comerțul cu aceste produse era foarte intens, ele pătrunzând pînă în cele mai retrase regiuni ale provinciilor romane.

I. CIRCULAȚIA LUCERNELOR PE TERITORIUL DACIEI PREROMANE

Populația Daciei a cunoscut lucerna cu cel puțin două secole înainte de cucerirea romană. Drept urmare a săpăturilor arheologice din ultimii ani, pe locul celor mai de seamă așezări și cetăți dacice, alături de materialul de import elenistic sau italic, nu rareori apar și lucernele. Aceste obiecte, împreună cu celălalt material de import ceramic sau de metal, formează o categorie aparte, care prin prețioasa lui valoare atrage atenția în mod deosebit. Aflarea lucernelor în locuințele autohtonilor ne ajută să ne facem o idee cît mai limpede de gradul de dezvoltare a culturii geto-dacice, cît și despre pronunțata tendință de emancipare a nobililor daci.

Prima descoperire de acest gen s-a făcut în cunoscuta așezare getică de la Piscul Crăsani, din Cîmpia Munteană, unde s-a aflat un frumos candelabru de bronz cu trei brațe (*lychnus trimyxos*), prevăzut cu trei lămpișoare prinse de bazinul candelabrului¹. Acest elegant obiect este mai curînd un produs italic decît grecesc, datînd ca epocă de confecționare nu mai curînd de sec. I î.e.n.². Tot din această așezare provine fragmentul unei lucerne de lut ars³, obiect remarcabil prin factura lui greco-italică, al cărui centru de confecționare rămîne însă greu de stabilit⁴.

in 1942—1943 en 1946—1950, in *Jaarverslag van de Vereniging voor terpenonderzoek*, XXXIII—XXXVII (1949—1953), publ. in 1954; Raymond Thouvenot, *Lampes en bronzes*, in *Publications du Services des Antiquités du Maroc*, fasc. 10—11, 1954; Heinz Menzel, *Antike Lampen im römisch germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz 1954 (rec. T. Szentléleky, in *AE*, LXXXII (1955), p. 126); L. Lerat, *Catalogue des collections archéologiques de Besançon*, I. *Lampes antiques*, in *Annales littéraires de l'Université de Besançon*, ser. II, 1, I, *Archéologie I*, Besançon-Paris, 1954 (rec. E. Bujor, in *SCIV*, LX (1958), p. 233—234); M. L. Bernhard, *Lampki starożytnie*. *Muzeum Narodowe w Warszawie*, Varșovia 1955; Mercedes Vegas, *Estudio cronológico de las lucernas del Museo de Tetuan*, in *I Congreso Arqueológico del Marruecos Español*, Tetuan 1954, p. 425—428, publ. in 1955; G. Claustres, *Les lampes romaines de Peyrestortes*, in *Etudes Roussillonnaises*, V (1956), p. 131—146; Concepción Fernandez Chicarro, *La colección de lucernas antiguas del Museo Arqueológico de Sevilla*, in *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, XIII—XIV (1952—1953), p. 61—124, publ. in 1956; Ph. de Schaetzen — M. Vanderhoeven,

De Romeinse lampen in Tongeren, in *Oude Land van Loon*, XI (1956); P. De Brun — S. Gagnière, *Les lampes antiques au Musée Calvet d'Avignon*, Carpentras 1957 (rec. G. Cart., in *RA*, 1957, p. 253); Roman Haken, *Roman lamps in the Prague National Museum and other Czechoslovak Collections*, in *Acta Musei Nationalis Pragae*, XII, I, 2, (1958) (rec. G. Cart., in *RA*, 1959, p. 253—255; J. Bouzek, in *AR*, XI (1959), p. 277—278). Nu toate aceste lucrări ne-au fost accesibile.

¹ I. Andrieșescu, *Piscul Crăsani, Descoperirile arheologice din vara anului 1923*, in *ARMSI*, ser. III, tom. III, p. 35, fig. 277; V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 211, fig. 181—182.

² Cf. Acad. C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Pietra Roșie — Monografie arheologică*, București, 1954, p. 117.

³ I. Andrieșescu, *op. cit.*, p. 89, fig. 288; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 210—211, fig. 175.

⁴ Obiectul nu poate fi originar din insula Delos, cum credea V. Pârvan, *ibidem*, deoarece lucernele lucrate aici prezintă o tipologie deosebită.

În aşezarea getică de la Poiana (vechea *Piroboridava*), pe cursul inferior al Siretului, în Moldova de sud, numărul lucernelor descoperite în urma săpăturilor atinge cel mai mare procent faţă de descoperirile de acest gen din alte aşezări. Aici, pînă acum, au fost aflate patru lucerne de lut, toate de import¹, şi două lucerne confecţionate pe loc, imitînd destul de stîngaci pe cele importate². Trei dintre cele din prima categorie, ajunse la Poiana pe calea comerţului, sînt lucerne de origine italică, două din ele sigur datate în sec. I e.n. (sau chiar începutul sec. II)³. Una din acestea poartă pe fund inscripţia greacă ΑΠΕΛΛΗΟΥ sau ΑΜΕΛΛΗΟΥ, adîncită în pasta crudă⁴. Cea de-a patra lucernă de import este un frumos exemplar ce poate intra în categoria așa-ziselor lucerne greco-italice, datînd după formă şi ornament din sec. I î.e.n.⁵.

Şi localnicii din aşezarea dacică de la Popeşti, pe Argeş, au cunoscut în mod neîndoielnic şi au folosit lucernele italice. Aici s-a găsit un interesant produs autohton, din lut ars, imitaţie destul de reuşită a unui candelabru de bronz de tipul celui aflat în aşezarea de pe Piscul Crăsani⁶. O a doua imitaţie datorită tot unui meşter local este o copie stîngace după o lucernă probabil de tip elenistic⁷.

Tot din categoria articolelor de import face parte şi piciorul unui candelabru de bronz aflat în aşezarea dacică de la Tinosul⁸, care, ca întreg materialul descoperit aici, nu poate fi mai nou de sec. I e.n.

Din Sighişoara, fără indicaţia precisă a locului de aflare, provine o lucernă de import⁹, care aduce puţin cu forma tipului celei de la Poiana¹⁰, datată ca şi aceasta în sec. I î.e.n., sau cel mult, mijlocul sec. II î.e.n.¹¹. N-ar fi imposibil ca descoperirea să se fi făcut pe înălţimea Wietenberg (Dealul Turcului) din apropierea acestei localităţi, unde se ştie că a existat o importantă aşezare dacică, al cărei material (acum în Muz. Sighişoara şi în majoritatea lui aproape inedit), în parte măcar, corespunde cu epoca de confecţionare a lucernei.

În cetatea dacică de la Piatra Roşie, din Munţii Orăştiei, s-a găsit un candelabru de bronz cu trei braţe (*lychnus trimyxos*), avînd o perfectă analogie cu cel de la Piscul Crăsani (deosebirile sînt numai de amănunt)¹². Tot de aici mai provine o lucernă de bronz de import, de tipul elenistic tîrziu, de factură italică, poate chiar din Campania, datînd din sec. I î.e.n., sau cel mai curînd, de la începutul sec. I e.n.¹³.

Pe una din numeroasele terase cu locuinţe civile de pe Dealul Grădiştei, din apropierea incintei de piatră, incintă cunoscută de obicei sub numele de Cetatea de la Grădiştea Muncelului, s-a găsit fragmentul unei lucerne cu stampila FORTIS

¹ R. Vulpe, în *Dacia*, III—IV (1927—1932), p. 317, fig. 100/18; idem, în *SCIV*, II (1951), p. 189—190; idem, în *SCIV*, III (1952), p. 202, fig. 19; idem, în *Dacia*, NS, I (1957), p. 155, fig. 4 şi 5.

² Idem, în *Dacia*, III—IV (1927—1932), p. 317, fig. 99/9 şi 129/1; idem, în *SCIV*, II (1951), p. 200.

³ Idem, în *Dacia*, III—IV (1927—1932), p. 317, fig. 18, după cît se poate vedea din figură este o lucernă italică; idem, în *Dacia*, NS, I (1957), p. 155, fig. 9/4, o lucernă italică de tipul VII Iványi (dec. sec. I—II e.n.) şi nu «elenistică» din sec. III—I î.e.n. cum o datează R. Vulpe; cea de-a doua lucernă de la fig. 9/5 este de asemenea italică şi nu elenistică.

⁴ Idem, în *SCIV*, II (1951), p. 189—190; idem, în *Dacia*, NS, I (1957), p. 155, fig. 9/5.

⁵ Mai curînd un tip elenistic tîrziu decît roman, cum greşit apreciază R. Vulpe, în *SCIV*, III (1952), p. 202, vezi fig. 18 din acelaşi articol.

⁶ R. Vulpe, în *Materiale*, III (1957), p. 233, fig. 18/1.

⁷ Idem, în *SCIV*, IV (1955), p. 249, fig. 20.

⁸ Idem, în *Dacia*, I (1921), p. 215—216, fig. 37, 2, 45, 46.

⁹ Severeanu, p. 75—76, fig. 84.

¹⁰ R. Vulpe, în *SCIV*, III (1952), p. 202, fig. 18.

¹¹ Lucerna prezintă analogii cu cîteva aflate la Delos, vezi W. Deonna, în *BCH*, 1908, p. 147, îndeosebi fig. 10 şi 12.

¹² C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 114—117, fig. 35 şi 36.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 87—88, fig. 30 şi 31.

(infra nr. 247). Această lucernă, din categoria acelor *Firmalampen* purtând o asemenea stampilă, parte din ele cunoscute ca avînd o fabricare și o vie circulație anterioară sec. II e.n., poate fi pusă în legătură cu spațioasele și elegantele așezări de pe aceste terase, care formau Sarmizegetusa preromană, capitala statului dac și reședința regilor daci la sfîrșitul sec. I e.n. Tot la Grădiștea Muncelului, pe terasa VIII, unde materialul ceramic este în întregime de factură dacică, s-a găsit fragmentul unei lucerne aparținînd de asemenea tipului *Firmalampen*¹.

Din această sumară prezentare a circulației lucernelor pe teritoriul Daciei, înainte de ocupația romană, se vede că aceste produse au cunoscut o oarecare răspîndire, ele fiind apreciate și chiar căutate de nobilimea dacică. Numărul lor va crește pe măsura intensificării cercetărilor și exploatării așezărilor și cetăților de pe cuprinsul teritoriului dacic. Pînă acum însă nici o lucernă nu este mai veche de sec. II î.e.n.; nu s-a găsit nici un exemplar care să poată fi declarat în mod cert ca avînd o formă elenistică bine definită. De altfel în sec. I î.e.n., cînd importul lucernelor, la nord de Dunăre, devine, am putea zice, frecvent, tipul de lucernă elenistică — cu buton lateral și fund inelar înalt — este pe cale de dispariție.

În urma analizei formelor de lucerne care au circulat în cuprinsul Daciei, putem spune că negoșul cu aceste produse se desfășura pe două căi: primul drum pornea din centrele egeice (probabil din Macedonia, Grecia, Asia Mică, Delos), frecvent în sec. I î.e.n.; al doilea din atelierele italiice, ale căror produse pătrund tot mai intens spre sfîrșitul sec. I î.e.n. și apoi în tot cursul sec. I e.n.

Dar toate aceste produse de factură greco-italică, sau numai italică, intrau în categoria articolelor de lux, costisitoare și destul de anevoios de procurat. De aceea meșterii olari daci au recurs, ca și în alte împrejurări, la imitarea acestor produse străine, drept dovadă a însușirii acestui obiect, care, pe măsura dezvoltării societății, e tot mai căutat. Sînt remarcabile de menționat în acest sens exemplele de la Popești² și Poiana³. Nu trebuie să pierdem din vedere însă că autohtonii foloseau pentru iluminat așa-numita *ceașcă dacică* (un vas de formă simplă, confecționat din argilă cu multe impurități, lucrat destul de primitiv și prevăzut cu una sau două torți)⁴. De altfel și forma primitivă de lucernă, în regiunile de răsărit ale bazinului mediteranean, era un simplu recipient circular sau oval, care de abia mai tîrziu va fi prelungit printr-un cioc — *rostrum* — și prevăzut cu o ansă. Tot forme incipiente de lucerne sînt acele farfurioare fără anse, care cu timpul vor primi una sau două *rostra*. Aceste forme descoperite în Cipru, Fenicia, în regiunile punice și alte colonii feniciene, în Egipt, ca și la Atena, vor evolua dînd naștere variatelor tipuri de lucerne clasice⁵. Ceașca dacică în schimb nu a cunoscut această dezvoltare; tipul primitiv s-a menținut fără schimbări pînă în sec. IV e.n.⁶. Numai în așezarea dacică de la Popești s-a găsit un opaiț a cărui formă pornește de la ceașca dacică, dar prevăzut cu anumite modificări corespunzătoare exclusiv unui opaiț⁷. Merită să reținem și

¹ Ambele fragmente în MAC, neinventariate încă și inedite.

² R. Vulpe, în SCIV, VI (1955), p. 255, fig. 20; idem, în Materiale, III (1957), p. 238, fig. 18/1.

³ Idem, în Dacia, III-IV (1927-1932), p. 367, fig. 99/9 și 129/1. Lucerne de formă primitivă s-au aflat și pe coastele de nord ale Mării Negre, vezi

I. T. Kruglikova, în SA, XXV (1956), p. 251, fig. 5.

⁴ I. H. Crișan, în SCS Cluj, VI (1955), p. 134.

⁵ Toutain, p. 1322-1323.

⁶ Crișan, op. cit., p. 132-134.

⁷ R. Vulpe, în Materiale, III (1957), p. 235, fig. 10.

observația lui V. Pîrvan, care ajungea la concluzia că dacii se serveau pentru luminarea locuințelor de vase mici de pământ, în care fitilul plutea în untdelemn cu ajutorul unui suport de lemn ¹.

II. LUCERNELE CU STAMPILĂ

Lucerna, cu cele mai variate tipuri, în regiunea de la nord de Dunăre va cunoaște o largă răspîndire o dată cu formarea noii provincii. Aproape că nu există muzeu în țară, a cărui colecție să nu fi înregistrat câteva lucerne, provenite fie de pe teritoriul provinciei Dacia, fie de pe teritoriul roman sau grecesc din afara acestei provincii. Muzeul arheologic din Cluj, unul din cele mai vechi muzee din țară, pînă în momentul acestei redactări posedă un număr de peste 190 lucerne de lut, de diferite tipuri, provenite în majoritatea lor de pe cuprinsul celor mai importante localități romane din Transilvania. Numărul cel mai mare de lucerne îl posedă colecția Muzeului regional din Alba Iulia, unde se găsește deus un număr impresionant de asemenea exemplare, dintre care 130 poartă inscripție sau stampilă, provenite aproape toate de pe teritoriul orașului roman Apulum. În ordinea importanței numerice, privind această categorie de obiecte, urmează colecția de lucerne din Muzeul Brukenthal din Sibiu ², apoi din Muzeul regional din Deva și din Muzeul regional din Tîrgu-Mureș.

Majoritatea lucernelor au fost găsite în mod întîmplător, foarte puține fiind provenite de pe urma cercetărilor și săpăturilor arheologice, și chiar și atunci informațiile de felul cum au fost ele găsite, precum și împrejurările și caracterul descoperirii, lipsesc. De cele mai multe ori, cercetătorii cărora li se datoresc asemenea descoperiri s-au mulțumit să le menționeze doar, fără să se preocupe de datarea lor și de punerea lor în legătură cu restul materialului arheologic. Inventarele muzeelor numai în rare cazuri conțin unele slabe informații de condițiile în care s-a efectuat descoperirea. Cu toate aceste lipsuri de metodă din partea vechilor custozii de muzee, ca și a majorității arheologilor din trecut, un studiu în legătură cu circulația de lucerne, tipul de confecționare și cronologia lor s-ar putea totuși întreprinde. Concluziile la care s-ar ajunge în urma unei asemenea prezentări ar fi deosebit de utile și ar umple un însemnat gol în capitolele din istoria vieții economice, culturale și artistice ale provinciei Dacia.

Ca un început, care să vină în ajutorul unei asemenea monumentale monografii, am crezut că e necesar să fie cunoscute lucernele cu stampile sau cu inscripții. Prezenta monografie este deci o lucrare de ordin epigrafic și în al doilea rînd numai o lucrare cu caracter arheologic.

a. LECTURI ERONATE

În lucrările de specialitate, în unele cazuri chiar dintre cele mai serioase, s-au publicat adeseori inscripțiile de pe unele lucerne, într-o lectură nu întot-

¹ V. Pîrvan, *op. cit.*, p. 185.

² Secția arheologică a MBS fiind în reorganizare în momentul redactării, nu am avut posibilitatea să

cercetăm personal lucernele din colecție. Inscriptiile de pe aceste lucerne le reproducem după lectura transmisă de Iuliu Paul, asistent la acest Muzeu.

deauna corectă. Aceasta se datora fie lipsei de cunoaștere a capitoulului de epigrafie latină privind aceste obiecte, fie datorită unor imprimări incomplete sau șterse de pe fundul lucernelor. E necesară deci o emendare a acestor lecturi, care, uneori, au dus la concluzii greșite.

ACILIS

Apulum, Cserni, *AFÉv*, VII, pl. I, fig. 1. Din săpăturile lui Cserni din anul 1894. În MA¹, f. n. Lectură greșită în loc de AGILIS / [f] (vezi nr. 4).

AEGIDI

Apulum, Kóródy-Kárpics, 13. Lectura greșită în loc de IEGIDI (vezi nr. 276).

ANAB

f. l., Tocilescu, *MES*, 384; văzută de Tocilescu în *MNA*. Lectură greșită în loc de ANVAR[*ii*] (vezi nr. 273).

ANNI SEc

Apulum, *CIL*, III, 8 074 (= *CIL*, III, 1 634,1). În *MBS*, inv. 7 282. Lectură greșită în loc de ANNI SER (vezi nr. 11).

APOLI AVST

Oarda (de Jos sau de Sus), Téglás, *EM*, XIX, 452. Lectură greșită în loc de APOLAVSTI (vezi nr. 13).

AQVILA

Apulum, *CIL*, III, 8 076,5. Lectură greșită în loc de AQVIN (vezi nr. 16).

C

Drobeta, Tudor, *OR*², nr. 54 (= Bărcăcilă, *Drubeta*, 25). Tudor reproduce stampila după Bărcăcilă, care însă vorbește despre stampila C. DESSI, de unde Tudor în mod greșit a înțeles că e vorba de două stampile pe două lucerne diferite.

CAIIS

Apulum, Cserni, *AFT*, II, 542; văzută de Cserni în *MBS*. Probabil o lectură greșită în loc de CDESSI sau altceva.

¹ Dăm mai jos lista prescurtărilor titlaturii muzeelor în colecțiile cărora se află lucernele menționate în acest studiu:

MA Muzeul regional din Alba Iulia.
 MAC Muzeul arheologic din Cluj.
 MAi Muzeul raional din Aiud.
 MBo Muzeul raional din Botoșani.
 MBr Muzeul raional din Brăila.
 MBS Muzeul Brukenthal din Sibiu.
 MCa Muzeul raional din Caracal.
 MCo Muzeul raional din Corabia.
 MCr Muzeul regional din Craiova.
 MD Muzeul regional din Deva.
 MIM Muzeul de istoria Moldovei din Iași.

ML Muzeul raional din Lugoj.
 MNA Muzeul național de antichități din București.
 MNM Muzeul național maghiar din Budapesta.
 MO Muzeul din Orlea.
 MPI Muzeul istoric din Ploiești.
 MS Muzeul arheologic din Sarmizegetusa.
 MSG Muzeul național secuiesc din Sfintu Gheorghe.
 MSi Muzeul raional din Sighișoara.
 MTi Muzeul regional din Timișoara.
 MTu Muzeul raional din Turda.
 MTM Muzeul regional din Tirgu Mureș.
 MTS Muzeul raional din Turnu Severin.

CAMNIS

Apulum, Cserni, AFT, II, 535 (=AFÉv, II, 50); din săpăturile lui Cserni din anul 1896 și depusă în MA. Probabil o lectură greșită în loc de COMVNIS, CAMPILI sau altceva.

CODES|O

Alburnus Maior, Téglás, EM, XIX, 452. În MAC, inv. IV 2 665. Lectură greșită în loc de C. DESSI (vezi nr. 85).

COESSI

Apulum, Cserni, AFT, II, 542. În MBS, inv. 7 294. Lectură greșită în loc de CDESSI (vezi nr. 71).

CSNATI

Apulum, Cserni, AFT, II, 542. Lectură greșită în loc de DONATI (vezi nr. 103).

CVRATI

Cubin, Milleker, DR, II, 41; văzută de Milleker într-o colecție particulară. Lectură greșită în loc de LVPATI, DONATI sau OPTATI.

EDESSI

Cristești, Floca, BMATM, 12; văzută de Floca în MTM. Lectură greșită în loc de CDESSI (vezi nr. 86).

F

Drobeta, Tudor, OR², nr. 57 (=Bărcăcilă, *Drubeta*, 25). Tudor reproduce stampila după Bărcăcilă, unde se publică însă stampila AGILIS|F, de unde Tudor în mod greșit a înțeles că e vorba de două stampile pe două lucerne diferite.

GMMTILS

Ungra, CIL, III, 1 634, 11 (=Ackner-Müller, 805 = Neigebaur, 277); văzută de Ackner-Müller și Neigebaur în 1847 în col. Haller din Albești (raion Sighișoara). Lectură greșită în loc de CAMPILI sau altceva.

GODES

Alburnus Maior, Téglás, *Klio*, XI, 509. În MAC, inv. IV 2 665. Lectură greșită în loc de C. DESSI (vezi nr. 85).

HER — — —

Drobeta, Tudor, OR², nr. 60 (=Bărcăcilă, AO, XI, 244, fig. 12); văzută de Bărcăcilă în MTS. Lectură greșită în loc de NER[i] (vezi nr. 321).

IAVIDO

Sarmizegetusa, CIL, III, 8 076 (=Téglás, AEM, IX, 245); văzută de Téglás în MD (acum dispărută). Lectură greșită în loc de OCTAVI (vezi nr. 323).

LEGIDI

Cristești, Floca, *BMATM*, 12; văzută de Floca în *MTM*. Lectură greșită în loc de *IEGIDI* (vezi nr. 282).

LISINNA

Apulum, C. Gooss, *AEM*, I, 124. În *MBS*, inv. 7 282. Lectură greșită în loc de *ANNI SER* (vezi nr. 11).

LVSATI

Cristești, Floca, *BMATM*, 12; văzută de Floca în *MTM*. Lectură greșită în loc de *LVPATI* (vezi nr. 312).

RAR[i]

Ilișua, *CIL*, III, 8 076. 27 (= Torma, *AEM*, III, 21). În *MAC*, inv. 3 184—7. Reexaminând lectura lui Torma stampila nu poate fi *RAR[i]*, ci numai...*VS* sau altceva (vezi nr. 441).

VEOTTI

Potaissa, *CIL*, III, 8 076, 31. Lectură greșită în loc de *VETTI* (vezi nr. 432).

b. STAMPILE

Ținând seama de marele număr de lucerne descoperite pe teritoriul Daciei romane, prezentarea inscripțiilor-stampile nu poate să fie decât o lucrare cu caracter provizoriu. În al doilea rând, deoarece descoperiri de lucerne au loc destul de des, îmbogățind în mod neîntrerupt colecțiile muzeelor, niciodată nu se va putea întocmi un catalog valabil pentru un timp prea îndelungat. Ceea ce a împiedicat, mai mult, cunoașterea întregului material este și faptul că multe lucerne mai stau ascunse în unele mici colecții particulare, rămânând pentru multă vreme inedite sau chiar amenințate cu dispariția. Totuși, avînd în vedere scopul, pentru ca această lucrare să aibă o valoare reală pentru moment măcar, s-a consultat, relativ la aceasta, toată bibliografia veche și recentă și au fost văzute toate lucernele din principalele muzee din țară. Cu această ocazie s-a examinat fiecare lucernă cu stampilă, corectîndu-se, unde era cazul, vechile lecturi. Această muncă era deosebit de necesară, deoarece se știa că majoritatea lucernelor expuse în vitrinele muzeelor, deși făceau parte din vechi achiziții, erau încă inedite.

AC

1. *Sarmizegetusa*, Téglás, *Klio*, X, 498; văzută de Téglás în *MD* (acum dispărută).

ACPTVS|F

2. Suceag, *CIL*, III, 8 076, 1. În *MAC*, inv. 3 847 (fig. 1).

ACTOR

3. *Apulum*, exemplar inedit în *MA*, f. n. (fig. 8).

AGILIS|F

4. *Apulum*, Cserni, *AFÉv*, VII, pl. I, fig. 1; din săpăturile lui Cserni din anul 1894. În MA, f. n. Lectura ACILIS (Cserni) este greșită.

5. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f. n.

6. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, f. n.

7. *Drobeta*, *CIL*, III, 8 076,2; văzută de Hirschfeld în col. Boliac din București.

8. *Drobeta*, Tudor, *OR*², nr. 53 (= Bărcăcilă, *Drubeta*, 25); văzută de Bărcăcilă în MTS.

AHERc

9. *f.l.*, Tocilescu, *MES*, 383; văzută de Tocilescu în MNA. Lectura AHER (Tocilescu) nu corespunde cu desenul din publicație.

AISE|X (A fără bară orizontală. Literele imprimate în sens retrograd).

10. Ilișua, *CIL*, III, 8 076, 3. În MAC, inv. 3 191.

ANNI SER

11. *Apulum*, *CIL*, III, 8 076,4 (= *CIL*, III, 1 634,1 = C. Gooss, *AEM*, I, 124). În MBS, inv. 7 282. Lecturile: ANNI SEc (Mommsen) și LISINNA (Gooss) sînt greșite.

A.O.E.

12. *f.l.*, Floca, *Sargetia*, I, 68—69; văzută de Floca în fostul Muz. « Mica » din Brad.

APOLAVSTI

13. Oarda (de Jos sau de Sus), Téglás, *EM*, XIX, 452; văzută de Floris Romer într-o col. particulară. Lectura APOLI AVST (Téglás) este greșită.

APRIO|F

14. *Apulum*, *CIL*, III, 1 634,2; văzută de Mommsen în Muz. Batthyanaeum din Alba Iulia.

15. *f.l.*, Tocilescu, *MES*, 380; văzută de Tocilescu în MNA.

AQVIN

16. *Apulum*, *CIL*, III, 8 076,5. În MBS, inv. 7 289. Lectura AQVILA (Domaszewski) este greșită.

17. *Apulum*, exemplar inedit în MA (fig. 6).

18. Cristești, exemplar inedit în MAC (încă neinventariat) (fig. 5).

APICTOKPATOC (retrograd)

19. *f.l.*, Tocilescu, *MES*, 385; văzută de Tocilescu în MNA.

ARMENI

20. *Apulum*, *CIL*, III, 1 634,3; văzută de Mommsen în Muz. Batthyanaeum din Alba Iulia.

21. *Apulum*, exemplar inedit în MA, inv. Cserni¹, f. n. Lectura AR[meni] (fig. 16).
 22. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura ARMEN[i] (fig. 11).
 23. *Romula*, Tudor, OR², nr. 111, fig. 18; văzută de Tudor într-o col. particulară.
 24. *Sucidava*, Tudor, OR², nr. 223; văzută de Tudor într-o col. particulară.
 25. Gostavăț, Tudor, OR², nr. 320; văzută de Tudor în MO.
 26. *f.l.*, exemplar inedit în MBr.

ATIMETI

27. *Apulum*, CIL, III, 8 076,6,b (= CIL, III, 6 286,1). În MBS, inv. 7290.
 28. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 535; văzută de Cserni în Muz. Batthyanaeum din Alba Iulia. Lectura ATIMENTI (Cserni) este greșită.
 29. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MAC, inv. 3 841².
 30. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura AT[imeti].
 31. *Apulum*, exemplar inedit în MA, inv. Cs. 901. Din săpăturile lui Cserni din 1889. Lectura ATI[me]TI.
 32. *Romula*, Tudor, OR², nr. 110. În col. Dr. Severeanu.
 33. *Potaissa*, CIL, III, 8 076,6 a; văzută de Domaszewski în MAC.

CAI

34. Cristești, Floca, BMATM, 11; văzută de Floca în MTM, inv. 466 (fig. 10).

CAMPILI

35. *Apulum* (Partoș), CIL, III, 8 076,7. În MAC, inv. 3 838.
 36. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 291.
 37. *Romula*, Tudor, OR², nr. 112, fig. 18; văzută de Tudor într-o col. particulară.
 38. *f.l.*, CIL, III, 1 634,4; văzută de Mommsen în MBS.

CASSI și LCASSI

39. *Apulum*, Protase, *Materiale*, V, 440. În MAC (încă neinventariat).
 40. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 293.
 41. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 42. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 43. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 44. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 45. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 46. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura CAS[si].
 47. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura CAS[si].
 48. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura LCASSI.
 49. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.

¹) Inventarul Muzeului regional din Alba Iulia întocmit de B. Cserni (prescurtat în continuare: inv. Cs.).

² J. Mihalik, *Jelentes*, p. 31, vorbește despre un obiect din MA cu inscripția AFITN.M; nu se specifică însă dacă e o lucernă sau altceva.

50. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 51. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 52. *Apulum*, exemplar inedit în MBo, inv. 102.
 53. *Drobeta*, Tudor, OR², nr. 55 (= Bărcăcilă, *Drubeta*, 25); văzută de Bărcăcilă în MTS.
 54. *Romula*, Tudor, OR², nr. 113; văzută de Tudor în MCr.
 55. *Romula*, Tudor, OR², nr. 113; văzută de Tudor în MTS.
 56. *Romula*, Tudor, OR², nr. 113; văzută de Tudor într-o colecție particulară.
 57. *Potaissa*, CIL, III, 1 634,5b; văzută de Mommsen în fosta col. Keményi.
 58. *Potaissa*, Ackner-Müller, 698; văzută de autori în MBS.
 59. *Micia*, CIL, III, 8 076,8; văzută de Domaszewski în MAC.
 60. *Sucidava*, Tudor, OR², nr. 224; văzută de Tudor în MCo.
 61. Cristești, Floca, BMATM, 12; văzută de Floca în MTM.
 62. Răcari, Tudor, OR², nr. 295; văzută de Tudor în MTS.
 63. Ungra, CIL, III, 1 634,5 a. În MBS, inv. 7 292.
 64. Cioroiul Nou, Tudor, OR², nr. 295; văzută de Tudor în MCr.
 65. Baia de Arieș, exemplar inedit în MAC, inv. I 8 089. Lectura C[a]SSI.
 66. f.l., Téglás, *Klio* XI, 509; văzută de Téglás în col. Liceului din Blaj.
 67. f.l., exemplar inedit în MAC, inv. 3 837.
 68. f.l., exemplar inedit în MPl.
- C. DESSI și CDESSI
69. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 535; văzută de Cserni în MA.
 70. *Apulum*, Kóródy-Kárpics, 13; văzută de autori în MA.
 71. *Apulum*, Cserni, AFT, 542. În MBS, inv. 7 294. Lectura COESSI (Cserni) este greșită.
 72. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MAC, inv. 3 840.
 73. *Apulum*, Cserni, AFÉv, XI, 17; din săpăturile din anul 1901.
 74. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura CDES[si].
 75. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura C. DESSI.
 76. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [c] DESSI.
 77. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura CDESSI.
 78. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura C. DESSI.
 79. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura CD[e]SS[i].
 80. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [cde]SSI.
 81. *Drobeta*, Tudor, OR², nr. 56 (= Bărcăcilă, *Drubeta*, 25). Văzută de Bărcăcilă în MTS.
 82. *Drobeta*, CIL, III, 8 076,11, c. Văzută de Domaszewski în col. Boliac din București.
 83. *Romula*, Tudor, OR², nr. 114; văzută de Tudor în MNA.
 84. *Potaissa*, exemplar inedit în MAC, inv. I 495.
 85. *Alburnus Maior*, Téglás, *Klio*, XI, 509 (= EM, XIX, 452). Acum în MAC, inv. IV 2 662. Lecturile GODES| o frunză și CODES| O (Téglás) sînt greșite¹.

¹ Pe marginea lucernei se găsește următoarea însemnare în limba maghiară: « vestigiu roman găsit

în mina Găuri de la Abrud în anul 1840 ».

86. Cristești, Floca, BMTM, 12; văzută de Floca în MTM. Lectură (Floca) EDESSĪ este greșită.

87. Războieni, CIL, III, 8 076, 11, a; văzută de Domaszewski în MAC.

88. Ruda-Brad, exemplar inedit în MAC, inv. I 1 396.

89. f.l., CIL, III, 8 076, 11, b; văzută de Domaszewski în MBS.

CERIA | LIS

90. Sîntămăria-Orlea, CIL, III, 8 076,9. Lectura CE[r]IA | LIS.

CONI

91. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 318¹.

CPSF

92. *Apulum*, CIL, III, 8 076,17; văzută de Domaszewski în MAC. Lectura GPSF (Domszewski) este greșită.

93. *Micia*, exemplar inedit în MAC, inv. 4 135.

CRESCE | S și CRESCES

94. *Sarmizegetusa*, exemplar inedit în MD, inv. 900. Lectura CRESCE | S.

95. *Apulum* (?), Téglás, *Klio*, XI, 509; văzută de Téglás în Muz. Nyregyháza (R.P. Ungară). Lectura CRESCE | S.

96. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura CRESCE | S.

97. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura C [resc] E | S.

98. *Apulum*, exemplar inedit în MA, inv. Cs. 4 876. Lectura CRE[sce] | S.

99. *Potaissa*, exemplar inedit în MAC, inv. II 1 120. Lectura CRESCES.

100. *Corpadea*(?), exemplar inedit în MAC, inv. 8 389. Lectura CRESCES.

101. f.l., Téglás, *Klio*, XI, 509 (= CIL, III, 8 076,10); văzută de Téglás în MTi. Lectura CRESCE.

DECIM

102. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura DECI[m] | ornament în formă de cerc.

DONATI

103. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 542 (= CIL, III, 8 076,12). In MBS, inv. 7 295. Lectura (Cserni) CSNATI este greșită.

104. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura DON[at]I | ornament în formă de cerc.

105. f.l., exemplar inedit în MAC (numărul de pe etichetă fiind șters nu s-a putut identifica localitatea).

FAOR și FAVOR | F (AV în ligatură).

106. *Apulum*, CIL, III, 8 076,14, a. In MBS, inv. 7 296. Lectura FAOR.

107. *Apulum*, Kóródy-Kárpics, 13; văzută de autori în MA. Lectura FAOR.

108. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 297. Lectura FAOR.

¹ După lectura lui I. Paul de la MBS.

109. *Apulum*, Cserni, *AFÉv*, XI, 17. Din săpăturile lui Cserni din 1901. Acum în MA, inv. 10 682. Lectura FAOR | o frunză.
110. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura FAOR | o frunză.
111. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MAC, inv. 3 842. Lectura FAVOR | F.
112. *Napoca*, exemplar inedit în MAC, inv. II 472. Lectura FAVOR | F.
113. *Potaissa*, *CIL*, III, 8 076,14, c; văzută de Domaszewski în MAC. Lectura FAVOR | F.
114. *Potaissa*, *CIL*, III, 8 076,14, d (= Torma, *AEM*, III, 121,6); văzută de Torma în col. Gimnaziului din Bistrița. Lectura FAOR.
115. *Ampelum*, *CIL*, III, 8 076,14, b (= Torma, *AEM*, VI, 145,32); văzută de Torma într-o colecție particulară. Lectura FAOR.
116. *Ampelum* (Pătrunjeni), exemplar inedit în MAC, inv. I 5 829. Lectura FAVOR | F.
117. *Ilișua*, *CIL*, III, 8 076,14, e (= Torma, *AEM*, III 121,5); văzută de Torma în MAC. Lectura FAOR.
118. *Ilișua*, exemplar inedit în MAC, inv. 3 194. Lectura FAO [r].
119. *Baia de Arieș*, exemplar inedit în MAC, inv. I 8 091. Lectura FAOR.
120. *Corna*, exemplar inedit în MAi, inv. 4 692. Lectura FAOR.

FELIX

121. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 298.
122. *f.l.*, *CIL*, III, 8 076,13 (= Gooss, *AEM*, I, 129); văzută de Gooss în MBS.

FESTI

123. *Apulum*, Kóródy-Kárpics, 13 (= *CIL*, III, 8 076,15, a); văzută de autori în MA.
124. *Apulum*, Cserni, *AFÉv*, XII, 102; din săpăturile lui Cserni din anii 1902–1903. În MA, f.n.
125. *Apulum*, *CIL*, III, 8 076,15, b. În MBS, inv. 7 299.
126. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MAC, inv. 3 844.
127. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
128. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 300.
129. *Porolissum*, exemplar inedit în MAC, inv. I 9 706.
130. *Ampelum* (Dealul Vulcoi), *CIL*, III, 8 076,15, c.
131. *Cristești*, Floca, *BMATM*, 12; văzută de Floca în MTM.
132. *Ilișua*, exemplar inedit în MAC, inv. 3 197. Lectura [fe] STI.

FLAVI (A fără bară orizontală).

133. *Drobeta*, Tudor, *OR*², nr. 57 (= Bărcăcilă, *Drubeta*, 25, fig. 42 = Christescu, *VE*, 72–3); văzută de Bărcăcilă în MTS.
134. *Romula*, Tudor, *OR*², nr. 115, fig. 29 (= *MIR*, 314, fig. 58, g); văzută de Tudor într-o col. particulară. Lectura [fl] AVI.
135. *Romula*, Tudor, *OR*², nr. 115 (= *MIR*, 314, fig. 58 h); văzută de Tudor într-o col. particulară. Lectura [fla] VI.

FORTIS

136. *Sarmizegetusa*, CIL, III, 8 076,16, g (= Torma, AEM, III, 121,8); văzută de Studniczka în col. episcopală din Lugoj.
137. *Sarmizegetusa*, B. Jánó, AĚ, 1912, 50; văzută de Jánó în col. Gimnaziului din Orăștie.
138. *Sarmizegetusa*, Floca, Desc. 18. În MS.
139. *Sarmizegetusa*, idem.
140. *Sarmizegetusa*, exemplar inedit în MD, inv. 901.
141. *Sarmizegetusa*, exemplar inedit în MD, inv. 904.
142. *Sarmizegetusa*, exemplar inedit în MD, inv. 930.
143. *Apulum*, CIL, III, 8 076,16, k (= Téglás, EM, V, 250); văzută de Téglás în MSG.
144. *Apulum*, Kóródy-Kárpics, 13. În MA, f.n.
145. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 542 (= CIL, III, 1 634,7, c). În MBS, inv. 7 301.
146. *Apulum* (?), Téglás, Klio, XI, 509; văzută de Téglás într-o col. particulară.
147. *Apulum* (Partoș), CIL, III, 8 076,16, a; văzută de Domaszewski într-o col. particulară.
148. *Apulum* (Partoș), CIL, III, 8 076,16, b. În MAC, inv. 3 824.
149. *Apulum*, Cserni, AFĚv, XII, 102. Din săpăturile lui Cserni din 1902 — 1903. În MA, f.n.
150. *Apulum*, exemplar inedit în MAC, inv. I 7 993.
151. *Apulum*, exemplar inedit în MAC, inv. I 7 994.
152. *Apulum*, exemplar inedit în MAC, inv. I 7 995.
153. *Apulum*, Cserni, AFĚv, VII, pl. I, fig. 7. Din săpăturile lui Cserni din 1894. În MA, f.n.
154. *Apulum*, Cserni, AFĚv, XII, 115. Din săpăturile lui Cserni din 1904. În MA, f.n.
155. *Apulum*, Cserni, AFĚv, XI, 17. Din săpăturile lui Cserni din 1901. În MA, f.n.
156. *Apulum*, Cserni, AFĚv, V, 30, pl. V, fig. 24. Din săpăturile lui Cserni din 1891 — 1892. Lectura [for]TIS. În MA, f.n.
157. *Apulum*, exemplar inedit în Muz. Batthyanaeum din Alba Iulia.
158. *Apulum*, idem.
159. *Apulum*, exemplar inedit în MA, inv. 2 023/1899.
160. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura FO [rtis].
161. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [for] TIS.
162. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
163. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura FORTI [s].
164. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
165. *Apulum*, idem.
166. *Apulum*, idem.
167. *Apulum*, idem.
168. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [for]TIS.
169. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura FORTI[s].

170. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura FORT[is].
 171. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [fo]RTIS.
 172. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura FO[rtis].
 173. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 174. *Apulum*, idem.
 175. *Apulum*, idem.
 176. *Apulum*, idem.
 177. *Apulum*, idem.
 178. *Apulum*, idem.
 179. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [fo]RTIS.
 180. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura FORTI[s].
 181. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [for]TIS.
 182. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [fo]RTIS.
 183. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [f]ORTIS.
 184. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura FO[r]TI[s].
 185. *Apulum*, exemplar inedit în MA, cu eticheta: f. 877/23. Lectura [fo]RTIS.
 186. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura F[or]TIS.
 187. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 188. *Apulum*, idem.
 189. *Apulum*, idem.
 190. *Apulum*, idem.
 191. *Apulum*, idem.
 192. *Apulum*, idem.
 193. *Apulum*, idem.
 194. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [for]TIS.
 195. *Apulum*, exemplar inedit în MA, cu eticheta: 8 555, f. 877/2.
 196. *Apulum*, exemplar inedit în MA, cu eticheta: 1 350, 877/6 (?).
 197. *Apulum*, exemplar inedit în MA, cu eticheta: 1 345.
 198. *Apulum*, exemplar inedit în MA, Lectura F[ort]IS.
 199. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
 200. *Apulum*, exemplar inedit în MA, cu eticheta 1 345.
 201. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 301. Lectura FORTI[s].
 202. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 304.
 203. *Apulum*, idem, inv. 7 306.
 204. *Apulum*, idem, inv. 7 307.
 205. *Apulum*, idem, inv. 7 308.
 206. *Apulum*, idem, inv. 7 319.
 207. *Drobeta*, CIL, III, 8 076,16, i; văzută de Domaszewski în col. Boliac din București.
 208. *Drobeta*, Tudor, OR², nr. 59 (= Bărcăcilă, *Drubeta*, 25); văzută de Bărcăcilă în MTS.
 209. *Romula*, Tudor, OR², nr. 116; văzută de Tudor într-o col. particulară.
 210. *Potaissa*, CIL, III, 1 634,7, d; văzută de Mommsen în col. Keményi.
 211. *Potaissa*, CIL, III, 8 076,16, e; văzută de Domaszewski în MAC.
 212. *Potaissa*, exemplar inedit în MAC, inv. 3 834. Lectura FO[rtis](?).

213. *Potaissa*, exemplar inedit în MAC, inv. I 8 042.
 214. *Potaissa*, exemplar inedit în MTu.
 215. *Porolissum*, *CIL*, III, 8 076,16, d; văzută de Domaszewski într-o col. particulară.
 216. *Porolissum*, exemplar inedit în MAC, inv. I 6 701.
 217. *Ampelum*, *CIL*, III, 1 634, 7, a. După mss. Reinbold.
 218. *Ampelum*, Téglás, *Klio*, XI, 510; văzută de Téglás într-o col. particulară.
 219. *Ampelum*, exemplar inedit în MAC, inv. IV 1 969.
 220. *Ampelum* (Pătrunjeni), exemplar inedit în MAC, inv. I 5 898. Lectura [fo]RTIS.
 221. *Ampelum*, exemplar inedit în MAC, inv. 5 484.
 222. *Ampelum* (Pătrunjeni), exemplar inedit în MAC, inv. I 5 828. Lectura F[ortis] (?).
 223. *Alburnus Maior*, exemplar inedit în MAC, inv. 8 052.
 224. *Micia*, *CIL*, III, 8 076, 16, h. În MAC, inv. 3 826.
 225. *Micia*, exemplar inedit în MAC, inv. 3 827.
 226. *Micia*, idem, inv. 3 828.
 227. *Micia*, idem, inv. 3 829.
 228. *Micia*, idem, inv. 3 831.
 229. *Micia*, exemplar inedit în MAC, inv. I 3 830. Lectura FORTI[s].
 230. *Sucidava*, Tocilescu, *MES*, 373—374; văzută de Tocilescu în MNA.
 231. *Sucidava*, Tudor, *OR*²; nr. 225; văzută de Tudor într-o col. particulară.
 232. *Sucidava*, Tudor, *OR*², nr. 225. În MNA.
 233. *Salinae*, *CIL*, III, 1 019; văzută de Kenner în Muz. Viena.
 234. *Salinae*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 303.
 235. *Ilișua*, *CIL*, III, 8 076, 16, c; văzută de Domaszewski în MAC.
 236. *Ilișua*, exemplar inedit în MAC, inv. 3 189. Lectura FOR[tis].
 237. *Cristești*, Floca, *BMATM*, 12; văzută de Floca în MTM.
 238. *Cristești*, idem.
 239. *Cristești*, idem.
 240. *Berzovia*, Téglás, *Klio*, XI, 509; văzută de autor într-o col. particulară.
 241. *Drajna de Sus*, Gh. Ștefan, în *Dacia*, XI—XII, 134—135. În MNA.
 242. *Orăștioara de Sus*, exemplar inedit în MAC (încă neinventariat).
 Lectura FORTI[s].
 243. *Odorhei*, Téglás, *Klio*, XI, 509 (= *CIL*, III, 8 076, 16, f); văzută de Téglás în col. Liceului din Sighișoara.
 244. *Berghin*, *CIL*, III, 8 076, 16, 1 (= Téglás, *EM*, V, 252); văzută de Téglás în col. Gimnaziului din Orăștie.
 245. *Cincu*, exemplar inedit în MAC, inv. I 1 837. Lectura [f]OR[t]IS.
 246. *Tîrnăveni*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 309.
 247. *Grădiștea Muncelului*, exemplar inedit în MAC (încă neinventariat).
 248. *Costești*, Daicoviciu, *Așezările dacice*, 19. În MAC, IN¹ 7 894.
 Lectura [for]TIS.
 249. *Sighișoara* (?), exemplar inedit în MSi.

¹⁾ Inventarul nou al Muzeului arheologic din Cluj (prescurtat în continuare IN).

250. Pancevo, Simovljević, RVM, V, 235, pl. II, 3; văzută de Simovljević în Muz. Pancevo.

251. Pancevo, Simovljević, RVM, V, 235; văzută de Simovljević în Muz. Pancevo.

252. Lugoj, Milleker, DR, II, 43; văzută de Milleker în MNM.

253. f.l., CIL, III, 1 634, 7, b; văzută de Mommsen în col. Liceului din Aiud.

254. f. l., Tocilescu, MES, 373—375; văzută de Tocilescu în MNA.

255. f. l., idem.

256. f. l., Téglás, Klio, XI, 509; văzută de Téglás în col. Liceului din Blaj.

257. f. l., exemplar inedit în MAC, inv. 3 825.

258. f. l., exemplar inedit în MD, inv. 906. Lectura F[orti]S.

259. f. l., exemplar inedit în MAC, cu eticheta D. 684¹.

260. f. l., exemplar inedit în MPI.

G.I.P.

261. Cristești, exemplar inedit în MTM, inv. 645 (fig. 17).

IANVARIVS (cu variante)

262. Sarmizegetusa, CIL, III, 1 634, 10 (= Neigebaur 45); văzută de Neigebaur în col. Varadi din Deva. Acum în MD, inv. 907. Lectura: V. IAN|VARI (VA și RI în ligatură).

263. Sarmizegetusa, B. Jánó, AĚ, 1912, 273, 409; văzută de Jánó în col. Gimnaziului din Orăștie. Lectura IANVARI (VA și RI în ligatură).

264. Apulum, Cserni, AFT, 535 (= AFĚv, IX, 45). Acum în MAI, f.n. Lectura IANVA[ri] (fig. 13).

265. Drobeta, Tudor, OR², nr. 61 (= Bărcăcilă, Drubeta, 25, fig. 42); văzută de Bărcăcilă în MTS. Lectura IANVARI (retrograd).

266. Romula, Tudor, OR², nr. 117; văzută de Tudor într-o col. particulară. Lectura IANVARI.

267. Romula, idem.

268. Potaissa, CIL, III, 8 076, 18, a. În MAC, inv. 3 843. Lectura IANVARIVS / F (VA și RI în ligatură).

269. Ampelum, CIL, III, 8 076, 18, c (=Téglás, AEM, XI, 239); văzută de Téglás în MD. Lectura IANVARI (ANV și RI în ligatură).

270. Micia, CIL, III, 8 076, 18, b. În MD, inv. 889. Lectura IANVARI (ANV și RI în ligatură).

271. Răcari, Tudor, OR², nr. 296; văzută de Tudor în MNA. Lectura IANVARI.

272. Cioroiul Nou, Tudor, OR², nr. 308; văzută de Tudor în MCr. Lectura IANVARI.

¹ Lucerna poartă eticheta « Szombathely », localitate care nu-și găsește corespondent în repertoriul de localități din Transilvania. În R.P. Ungară există însă trei localități cu acest nume. Totuși localitatea însemnată pe eticheta lucernei ar putea fi Mező-

szambattelke, devenită mai târziu Simbotelec, iar azi Simboleni (raion Sărmaș, reg. Cluj) sau Erdőszombattelke, mai târziu numită Simboru și Simboiul azi Simboieni (raion Gherla, reg. Cluj).

273. *f.l.*, Tocilescu, MES, 384. În MNA. Lectura ANVAR[*ii*] (NVA în ligatură). Lectura ANAB (Tocilescu) este greșită.

274. *f.l.*, exemplar inedit în MPI. Lectură ANVARII (NVA în ligatură).

275. *f.l.*, exemplar inedit în MIM. Lectura ANVARII (NVA în ligatură).

IEGIDI

276. *Apulum*, Kóródy-Kárpics, 13. Lectura AEGIDI (Kóródy-Kárpics) este greșită. În MA, f.n.

277. *Apulum*, exemplar inedit în MAC, inv. I 8 095.

278. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.

279. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura IEGIDI|ornament în formă de cerc.

280. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.

281. *Dierna*, Téglás, *Klio*, XI, 509 (= *CIL*, III, 8 076, 20 = 6 286, 3); văzută de Téglás în MTi.

282. Cristești, Floca, BMATM, 12; văzută de Floca în MTM. Lectura LEGIDI (Floca) este greșită.

283. Cristești, idem.

284. Baia Arieș, exemplar inedit în MAC, inv. I 8 095.

285. Pancevo, Simovljević, RVM, V, 235; văzută de Simovljević în Muz. Pancevo.

IVLI

286. *Romula*, Tudor, OR², nr. 118; văzută de Tudor într-o col. particulară.

LITOGENES

287. *Apulum*, *CIL*, III, 8 076,21; văzută de Domaszewski în MAC. Lectura LITOGEN.

288. *Apulum*, exemplar inedit în MAI, f.n. Lectura LITOGEN.

289. *Dierna*, *CIL*, III, 6 284,4. Lectura LITOGEN.

290. Vărădia, B. Milleker, AÉ, 1902,192; văzută de Milleker în Muz. Virșeț. Lectura LITOGENES.

291. *f.l.*, exemplar inedit în MAC, inv. 3 835. Lectura LITOGEN.

L.L.C.

292. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.

L NARI

293. *Apulum*, exemplar inedit în MA, inv. Cs. 4 832.

LVCI, LVCIVS, LVCIV|S, LVCIVS|F, F|LVCIVS

294. *Sarmizegetusa*, Floca, *Sargetia*, I, 36, fig. 10. În MS. Lectura LVCIVS|F.

295. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 533; văzută de Cserni în Muz. Batthyanaeum din Albă Iulia. Lectura LVCIVS.

296. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 542 (= *CIL*, III, 8 076,22, b = 6 286,5). În MBS, inv. 7 311. Lectura LVCIVS.

297. *Apulum*, CIL, III, 8 076,22, d (= Téglás, EM, V, 282); văzută de Téglás în col. Kovács din Tîrgu Mureș. Lectura LVCIVS.

298. *Apulum*, CIL, III, 8 076,22, a. În MBS, inv. 7 310. Lectura LVCI.

299. *Apulum*, CIL, III, 8 076,22, c; văzută de Domaszewski în MBS. Lectura LVCIVS|F.

300. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura LVCI[u]S.

301. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura LVCIVS|un cerc F.

302. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura: cerc punctat|F cerc punctat|LVCIVS|ornament.

303. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [f]||[lu]CIVS.

304. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, f.n., aflat în anul 1935. Lectura LVCIV|[s].

305. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura LVCI[u]||[s].

306. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [l]V[c]IV|S (?).

307. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 312. Lectura LVCIVS.

308. Cristești, exemplar inedit în MRTM, inv. 2 912. Lectura LVCIVS.

309. *f.l.*, exemplar inedit în MPI. Lectura cerc|LVCIVS.

LVPATI

310. *Sarmizegetusa*, Daicoviciu, în *Dacia*, I, 256; văzută de Daicoviciu într-o col. particulară.

311. *Sarmizegetusa*, CIL, III, 8 076,23. În MD, inv. 903.

312. Cristești, Floca, BMATM, 12; văzută de Floca în MTM. Lectura LVSATI (Floca) este greșită.

MIA

313. Cristești, exemplar inedit în MTM, inv. 470 (fig. 12).

MOP

314. *Apulum*, exemplar inedit în MBS, inv. 7 320¹.

MSD

315. *Potaissa*, M. Macrea, AISC, V, 302—303, fig. 1 (= Christescu, VE, 72, pl. VII, 2). Tipar de lut, în MAC, inv. II 1 135.

MVRRRI

316. Băița, CIL, III, 8 076,24. În MD, inv. 905.

NERI

317. *Apulum*, Kóródy-Kárpics, 14. În MA, f.n.

318. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, inv. Cs. 10 763.

319. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura NERI|o coroană.

320. *Nașoca*, exemplar inedit în MAC, inv. I, 5 092.

321. *Drobeta*, Tudor, OR², nr. 60 (= Bărcăcilă, AO, XI, 244, fig. 12); văzută de Bărcăcilă în MTS. Lectura HER... (Bărcăcilă și Tudor) este greșită.

322. *f.l.*, exemplar inedit în MPI.

¹ După lectura lui I. Paul de la MBS.

OCTAVI

323. *Sarmizegetusa*, CIL, III, 8 076,19 (= Téglás, AEM, IX, 245). Lectura

IAVIDO (Téglás) este greșită.

324. *Sarmizegetusa*, Floca, Desc. 18. În MS.

325. *Apulum*, Kóródy-Kárpics, 13–14. În MA, f.n. Lectura C|OCTAVI (Kóródy-Kárpics) este greșită. Lectura corectă: cerc|OCTAVI.

326. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, inv. Cs. 11 203.

327. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, inv. Cs. 10 758.

328. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, inv. Cs. 10 704.

329. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, inv. Cs. f.n. Lectura [o]CTAVI.

330. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, inv. Cs. f.n. Lectura [o]CTAVI.

331. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura OCTAVI|coroană.

332. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura cerc|OCTAV[i].

333. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.

334. *Apulum*, idem.

335. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura OCTAV[i].

336. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.

337. *Apulum*, exemplar inedit în Muz. Batthyanaeum din Alba Iulia.

338. *Romula*, Tudor, OR², nr. 119; văzută de Tudor într-o col. particulară.

339. *Sucidava*, Tudor OR², nr. 226; văzută de Tudor într-o col. particulară.

340. Ilișua, CIL, III, 8 076,25, a.

341. Ilișua, exemplar inedit în MAC, inv. 3 198. Lectura OCT[avi].

342. Cristești, Floca, BMATM, 12; văzută de Floca în MTM.

343. Răcari, Tudor, OR², nr. 297; văzută de Tudor în MTS.

344. Almașul Mare, Téglás, Klio, XI, 509; văzută de Téglás într-o col. particulară.

345. f.l., CIL, III, 8 076,25, a; văzută de Domaszewski în col. Papazoglu din București.

346. f.l., CIL, III, 8 076,25, a; văzută de Domaszewski în col. Papazoglu din București.

347. f.l., Tocilescu, MES, 381; văzută de Tocilescu în MNA.

348. f.l., idem.

349. f.l., exemplar inedit în MPL.

OPTATI

350. *Apulum*, CIL, III, 8 076, 26, a (= Téglás, AEM, IX, 245); văzută de Téglás în col. Colegiului din Aiud. Lectura [o]PT[a]TI.

351. *Apulum*, Téglás, Klio, XI, 509; văzută de Téglás în col. Gimnaziului din Sibiu.

352. *Napoca*, exemplar inedit în MAC, IN 1 209. Lectura [opt]ATI.

353. *Potaissa*, exemplar inedit în MTu.

354. *Ampelum*, CIL, III, 8 076, 26, c (= Téglás, Arch. Közl., XVI, 26).

355. *Ampelum*, idem.
 356. *Ampelum*, idem.
 357. *Micia*, *CIL*, III, 8 076, 26, b (= Torma, *AEM*, VI, 145, nr. 36); văzută de Torma în MD.
 358. *Micia*, Daicoviciu, *ACMIT*, III, 43 (= Téglás, *Klio*, X, 499); văzută de Téglás în MD.
 359. Pancevo, N. Simovljević, *RVM*, V (1956), p. 235, pl. II, 2; văzută de Simovljević în Muz. Pancevo.
 360. Ghelar, Floca, *Ghid.*, 249.
 361. *f. l.*, Téglás, *Klio*, XI, 510; văzută de Téglás în col. Colegiului Aiud. Lectura [o]P[tati].

PROBI și PROBVS

362. *Sarmizegetusa*, exemplar inedit în MAC, IN 2 217. Lectura PROBI.
 363. *Apulum*, Cserni, *AFÉv*, XII, 102. Din săpăturile lui Cserni din 1902 — 1903. Lectura PROBVS.
 364. *Apulum*, Cserni, *AFT*, 535; văzută de Cserni în MA. Lectura PROBI.
 365. *Apulum*, Cserni, *AFÉv*, XI, 17. Din săpăturile lui Cserni din anul 1901. Acum în MA, f.n. Lectura PROBI.
 366. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [pr]OBI.
 367. *Romula*, Tudor, *OR*², nr. 120; văzută de Tudor într-o col. particulară. Lectura PROBI.

PROCLI

368. *Romula*, Tudor, *OR*², nr. 121; văzută de Tudor într-o col. particulară.

PVLLI

369. Cristești, Floca, *BMATM*, 12; văzută de Floca în MTM.

QGC

370. Baia de Arieș, exemplar inedit în MAC, inv. I 8 092.

RVSTIK F și RVSTIK

371. *Nașoca*, exemplar inedit în MAC (încă neinventariat). Lectura RVSTIK F (fig. 2).
 372. *Nașoca*, exemplar inedit în MAC (încă neinventariat). Lectura RVSTIK (retrograd) (fig. 3).

ΣE

373. *f. l.*, Tocilescu, *MES*, 379; văzută de Tocilescu în MNA.

SEXTI, SEXTVS, SEXTVS|F

374. *Apulum*, *CIL*, III, 1 634, 8; văzută de Mommsen în Muz. Batthyanaeum din Alba Iulia. Lectura SEXTVS|F.
 375. *Apulum*, Cserni, *AFT*, II, 535,9; văzută de Cserni în Muz. Batthyanaeum din Alba Iulia. Lectura SEXTVS.
 376. *Apulum*, Ackner-Müller, 538, 2. Lectura SEXTVS.

377. *Apulum*, Kóródy-Kárpics, 13; văzută de autori în MA. Lectura SEXTI.
 378. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 542, 29. In MBS, inv. 7 313. Lectura SEXTI.
 379. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MAC, inv. 3 839. Lectura SEXTVS|F.
380. *Apulum*, exemplar inedit în MAC, inv. IV 4 502. Lectura SEXTVS|F.
 381. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura SEXTVS|F.
 382. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [s]EXTVS|F.
 383. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura SEXTVS|F.
 384. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [s]EXTVS|F.
 385. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura SEXTVS|F.
 386. *Romula*, Tudor, OR², nr. 122; văzută de Tudor într-o col. particulară. Lectura SEXTI.
387. *Romula*, Tudor, OR², nr. 122; văzută de Tudor în MCr. Lectura SEXTI.
388. *Potaissa*, exemplar inedit în MTu. Lectura SEXTI.
 389. *Ampelum* (Pătrunjeni), exemplar inedit în MAC, inv. I 5 828. Lectura SEX...
390. *Ampelum*, Floca, AISC, III, 163. Lectura SEXT...
 391. *Dierna*, CIL, III, 6 286, 1. Lectura SEXTI.
 392. *Sucidava*, Tudor, OR², nr. 227; văzută de Tudor într-o colecție particulară. Lectura SEXTI.
393. *Sucidava*, Tudor, OR², nr. 227. Probabil în MNA. Lectura SEXTI.
 394. *Cristești*, Floca, BMATM, 12; văzută de Floca în MTM. Lectura SEXTI.
395. Războieni-Cetate, CIL, III, 8 076, 28, b; văzută de Domaszewski în MAC. Lectura SEXTVS|F.
 396. Războieni-Cetate, CIL, III, 8 076, 26, a; văzută de Domaszewski în MAC. Lectura SEXTI.
- STROBILI
397. *Sarmizegetusa*, Daicoviciu, în *Dacia* I, 256; văzută de Daicoviciu într-o col. particulară.
 398. *Sarmizegetusa*, Floca, *Sargetia*, II, 36. În MS. Lectura STROBILIS (Floca) este greșită.
 399. *Sarmizegetusa*, exemplar inedit în MD, inv. 902.
 400. *Apulum* (Partoș), CIL, III, 1 634, 9, a; văzută de Mommsen în col. Ackner.
401. *Apulum* (Partoș), CIL, III, 8 076, 29, a. În MAC, inv. 3 820.
 402. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MAC, inv. 3 821.
 403. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MAC, inv. 3 822.
 404. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 535; văzută de Cserni în MA. Lectura STROBILIS (Cserni) este greșită.
 405. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 535; văzută de Cserni în MA. Lectura STROBILIS (Cserni) este greșită.
 406. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 542. În MBS, inv. 7 314. Lectura STOBILI (Cserni) este greșită.

407. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura STROBILI (cu L răsturnat).
408. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [str]OBILI.
409. *Apulum*, Cserni, AFÉv, IX, 17, din săpăturile lui Cserni din 1901. Lectura STROBILIS (Cserni) este greșită.
410. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura [str]OBILI.
411. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura STRO[bili].
412. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura STROB[ili].
413. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.
414. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectură nesigură.
415. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.¹.
416. *Napoca*, exemplar inedit în MAC (încă neinventariat). Lectura S[trobi]l.
417. *Romula*, Tudor, OR², nr. 123; văzută de Tudor într-o col. particulară.
418. *Potaissa*, CIL, III, 1 634, 9, b (= Neigebaur, 204); văzută de Neigebaur în col. Keményi.
419. *Potaissa*, exemplar inedit în MAC, inv. 3 823.
420. *Cristești*, Floca, BMATM, 12; văzută de Floca în MTM.
421. *Cristești*, idem.
422. *Cristești*, idem.
423. *Cristești*, idem.
424. *Cristești*, exemplar inedit în MTM, inv. 2 905.
425. *f. l.*, CIL, III, 8 076, 29, b; văzută de Benndorf în MAC.

THALLI

426. *Salinae*, CIL, III, 6 286, 7. În Muz. Viena.
427. *f. l.*, CIL, III, 8 076, 30. În MAC, inv. 3 836.

TITVS

428. *Cristești*, exemplar inedit în col. fostului Liceu de băieți din Tîrgu Mureș, inv. C(ristești) 1 391 (fig. 15).

VRI (retrograd)

429. *Drobeta*, Tudor, OR², nr. 63 (= Bărcăcilă, *Drubeta*, 25 = Christescu VE, 72); văzută de Bărcăcilă în MTS.

VRSVLI

430. *Apulum*, exemplar inedit în MAI, f.n. Lectura VRSV[li]².

VRSVS

431. *Tibiscum*, exemplar inedit în ML (fig. 14).

¹ Cf. Mihalik, *Jelentes*, p. 31.

² *Ibidem*.

VETTI

432. *Potaissa*, CIL, III, 8 076, 31. Lectura VEOTTI (CIL, III, 8 076, 31) este greșită.

433. *Sucidava*, Tudor, OR², nr. 228 (= AO, 1937, 84 = *Dacia*, V–VI, 417); văzută de Tudor în MCo .

434. *Sucidava*, Tudor, OR², nr. 228 (= AO, 1936, 337); văzută de Tudor într-o col. particulară.

435. *Sucidava*, Tudor, OR², nr. 228 (= AO, 1936,337); văzută de Tudor într-o col. particulară.

VIBIANI

436. Ruda-Brad, exemplar inedit în MAC, inv. I 1395. Lectura VI[b]IANI.

VIBIVS

437. *Apulum*, Cserni, AFT, II, 534. În MA, f.n.

438. *Apulum*, Cserni, AFÉv, XI, 17. Din săpăturile lui Cserni din anul 1901.

VIBVLEI

439. *Apulum*, exemplar inedit în MA, inv. Cs. 11 275. Lectura V [i]BVL[ei].

VICT

440. *Apulum*, exemplar inedit în MA cu însemnarea L 889/2 (fig. 7).

...VS(?)

441. Ilișua, CIL, III, 8 076, 27 (= Torma, AEM, III, 21). În MAC, inv. 3 184–7. Lectura RAR[i] (Torma) este îndoielnică.

Stampile ilizibile:

442. *Sarmizegetusa*, Floca, Desc. 18. În MS.

443. *Sarmizegetusa*, idem.

444. *Sarmizegetusa*, idem.

445. *Sarmizegetusa*, idem.

446. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Se vede clar numai .C..II.

447. *Apulum*, exemplar inedit în MA, cu eticheta: f. 477/14. Se vede I..... sau F..... . De întregit I[egidi] sau F[ortis].

448. *Apulum* (Partoș), exemplar inedit în MA, f.n. Lectura ...I(?).

449. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n. Lectura ..IL...(?)

450. *Apulum*, exemplar inedit în MA, f.n.

451. *Apulum*, idem.

452. *Apulum*, idem.

453. *Apulum*, idem.

454. *Apulum*, Cserni, AFÉv, XII, 102.

455. *Apulum*, idem.

456. *Napoca*, exemplar inedit în MAC, inv. III 9 564.

457. *Romula*, Severeanu 58. In col. Severeanu.

458. *Micia*, exemplar inedit în MAC, inv. 3 832.

459. Miercurea Sibiului, exemplar inedit în MAC, inv. I 8 082.
 460. Gostavăț, Tudor, OR², nr. 321. Văzută de Tudor în MO. După Tudor OR², 79, lectura ANNI e nesigură.
 461. Mănărade, exemplar inedit în MAC, inv. I 7 988. Stampilă adâncită cu litere mărunte întocmai ca niște puncte. Lectura AV... ON(?).
 462. Corpadia (?), exemplar inedit în MAC, inv. 8 388. Lectura ..MV.(?) sau .AM..(?).

III. GRAFITI

A A (fără bare orizontale)

Romula, Tudor, OR², nr. 109. Văzută de Tudor într-o col. particulară.

AONIA

Cristești, Floca, BMATM, 12. În MTM, inv. 472. De întregit A(v)onia-(nus) (fig. 4).

CAI. GEM

Cristești, Floca, BMATM, 11—12, fig. 7. Văzută de Floca în MTM.

C.C.S.

Turdaș, M. Roska, *Gyűjtemény*, 39, fig. 29. Văzută de Roska în col. Sofia Torma din Orăștie. Acum în MAC.

FC|MA|λ I F (A fără bară orizontală)

Apulum, exemplar inedit în MA, cu eticheta f. 898/l. Lectura EG(o)|MA|XI(mus) F(eci) (?).

GEM

Cristești, exemplar inedit în col. N. Vlăsa din Iernut.

IYSTIO|NIS(T)

f.l., CIL, III, 8 077, 16. În MBS, inv. 7 316.

LVCI

Oltenia (fără localitate), Tudor, OR², nr. 370. În MO.

ML

f. l., Tocilescu, MES, 382. Văzută de Tocilescu în MNA.

ROMANI SC

Drobeta, Tudor, OR², nr. 62. Intregirea ROMANI (us) SC (ripsit).

VRBIC

Apulum, Kóródy-Kárpics, 13. In MA, inv. Cs. 10 635. Lectura VRBICI (Kóródy-Kárpics) este greșită (fig. 9).

VALE

Gostavăț, Tudor, OR², nr. 322. Văzută de Tudor în MO.

IV. STUDIUL STAMPILELOR

Este un fapt constatat că în cele mai frecvente cazuri, inscripțiile-stampile de pe fundul lucernelor exprimă un nume propriu, de cele mai multe ori un *cognomen* în nominativ sau genitiv. Obiceiul cu *tria nomina* e și el uzitat și îl întâlnim în câteva cazuri la lucernele care au circulat pe teritoriul Daciei. Mai rar se constată nume personale cu *praenomen* și *nomen gentile*, ca și adăugarea la *nomen* a verbului *fecit*. Stampilarea indică aproape întotdeauna numele patronului oficinei (stăpînul atelierului) unde s-a confecționat lucerna și aceasta este totodată garanția și o bună reclamă pentru atelierul respectiv, ca și pentru produsele ieșite de sub tiparele întreprinderii. Grafitul dimpotrivă numai în rare cazuri, bine dovedite, exprimă numele patronului oficinei. Cînd un grafit conține numele unei persoane, atunci, de cele mai dese ori, el se referă la cel care a modelat lucerna, cel din mîinile căruia a ieșit lucerna. Din maniera cu totul neîngrijită, rapidă și uneori stîngace cu care au fost imprimate literele în pasta încă moale a lucernei, se poate ușor vedea că grafiti sînt simple însemnări, datorite lucrătorilor (în cazul că știu să scrie), de aceea cîteodată numele lor e însoțit de *feci* sau *scripsi* (întreg sau prescurtat). În al doilea caz grafitul poate să conțină numele posesorului (proprietarul lucernei), celui căruia îi fusese destinată lucerna încă în timpul confecționării, ca dovadă că uneori un astfel de nume este în cazul genitiv. În ceea ce privește restul însemnărilor prin grafiti ele pot fi: o felicitare, o urare sau orice altă însemnare cu un conținut mai mult sau mai puțin important.

Relativ la intensitatea comerțului cu lucerne pe teritoriul Daciei ne stă drept mărturie numărul mare de asemenea obiecte, de factură apuseană (îndeosebi nord-italică), păstrate în colecțiile principalelor muzee din țară. Referitor însă la atelierele mai de seamă, care furnizau această marfă, indicațiile cele mai prețioase ne sînt puse la dispoziție de inscripțiile-stampile, reproduse de noi în ordine alfabetică în cap. II § b.

Literatura mai veche cunoștea pentru epoca imperiului roman cinci mari centre producătoare de lucerne. După importanță, pe regiuni, aceste centre au fost grupate în următorul fel: Italia nordică, Italia centrală (Latium), Campania, Gallia de sud (Narbonensis) și Africa de nord¹. Dar în mod probabil că însemnate oficine au existat și în atîtea alte centre meșteșugărești, existente în aproape fiecare provincie. Importante și numeroase ateliere, cu vechi tradiții, au trebuit să existe în provinciile orientale ale imperiului. Tipologia deosebită a unor lucerne, aflate de noi în muzeele din țară, arată că asemenea ateliere au existat și în vechile cetăți

¹ Toutain, p. 1332.

pontice de pe coastele nordice și apusene ale Mării Negre. În sfârșit, în urma publicării cunoscutei monografii privind lucernele de pe teritoriul provinciilor pannonice, s-a putut cunoaște, după studiul stampilelor, numele câtorva producători, care lucrau și își desfășeau marfa în aceste provincii¹. Pe de altă parte, drept rezultat al studierii stampilelor de pe lucernele dacice, s-a putut constata existența unor producători întîlniți pînă acum numai în Dacia și care, după cum se va vedea, lucrau, aproape exclusiv, pentru uzul local. În consecință, ateliere mai mari sau mai mici au existat aproape pretutindeni în imperiul roman, ele nelipsind nici în Dacia. Dar față de această constatare trebuie să remarcăm că în sec. II—III singurul centru puternic, de largă producție, rămîne nordul Italiei, cu numeroasele ei oficine, cu patronii lor bine cunoscuți și ale căror produse au umplut aproape toată piața imperiului, exceptînd doar provinciile orientale, unde concurența locală se pare că era mai puternică.

În legătură cu proveniența lucernelor pe teritoriul Daciei, din studiul epigrafic putem deduce că atelierele, care au furnizat acest produs, pot fi grupate, după provincii, în următoarea ordine:

- a. nordul Italiei (Gallia Cisalpină),
- b. centrul Italiei (Ostia),
- c. Pannonia,
- d. Dacia.

a. LUCERNE DE FACTURĂ NORD-ITALICĂ

În ordinea alfabetică, lucernele stampilate aparținînd primei categorii sînt cele cu stampila AGILIS|F². Un *Agilis* este cunoscut ca fiind un producător de *terra sigillata*, activ pe la mijlocul sec. I e.n., al cărui atelier se afla în împrejurimile unei localități din cîmpia Padului³. Dar cu toată identitatea de nume persoana nu e aceeași cu cea care semnează lucernele prin stampila AGILIS|F și numai întîmplător e o potrivire de nume. Lucernele cu această stampilă au cunoscut o vie circulație în provinciile apusene ale imperiului, mai ales în Italia⁴, foarte frecvente apoi în provinciile gallice și germanice⁵, în Britannia⁶, ca și în Raetia, Noricum și Pannonia⁷. În Dacia pînă acum se cunosc șapte lucerne cu stampila AGILIS|F. În comparație cu alte provincii, numărul acestor lucerne, pe teritoriul Daciei, este încă redus. Ca epocă de fabricare și de circulație, lucernele AGILIS|F nu sînt mai vechi de sec. II; în Noricum o asemenea lucernă a fost găsită împreună cu o monetă de la Hadrian⁸. Necunoscîndu-se pentru Dacia împrejurările în care au fost aflate cele șapte lucerne, nu se pot face aprecieri suplimentare în legătură cu epoca de circulație.

O slabă circulație în întregul imperiu, ca și în Dacia, au avut lucernele cu stampila APOLAVSTI. *Apolaustus*, ca și *Agilis*, își avea atelierul în nordul

¹ Iványi, p. 33.

² Loeschcke, p. 295 (107).

³ Hähle, RE, Suppl. III, 61.

⁴ CIL, V, 8 114, 2, a-f; IX, 6 081, 4; XI, 6 699, 15 a-m; Dressel, 6 280.

⁵ CIL, XII, 5 682, 1, a-d; XIII 10 001, 30, a-i.

⁶ CIL, VII, 1 330, 1.

⁷ CIL, III, 6 008, 1; 12 012, 1, a; vezi și catalogul de la Iványi.

⁸ Loeschcke, p. 295 (107).

Italiai¹, de unde marfa lui a fost răspîndită în restul Italiei², Hispania³, Germania superior⁴ și Pannonia⁵. Și aceste lucerne nu sînt mai vechi de sec. II⁶.

Următoarea stampilă este APRIO|F. Cu același nume e cunoscut un producător de *terra sigillata* la Rheinzabern, a cărui activitate se plasează în sec. II. În mod categoric acesta este însă deosebit de *Aprio* producătorul de lucerne, care își avea atelierul în Italia nordică⁷. Aceste produse au cunoscut o oarecare circulație în Italia, Gallia Narbonensis, Gallia, Germania, Raetia, Noricum, Dalmația, Pannonia⁸ și în răsărit pînă pe coastele de nord ale Mării Negre⁹. Deși se cunoaște un tip mai vechi (tipul IX Loeschcke = XV Iványi), răspîndit mai cu seamă în Italia, în provincii lucernele APRIO|F au circulat numai începînd cu sec. II, unde este cunoscut tipul X Loeschcke = XVII Iványi, caracteristic pentru acest secol¹⁰. În Dacia circulația lucernei APRIO|F este destul de redusă.

Lucernele ATIMETI încep să fie cunoscute, atît în Italia cît și în provincii, înainte de sec. II. *Atimetus* este un producător nord-italic¹¹ și în mod probabil un grec de origine libertă¹². Lucernele lui sînt prezente la Pompei, la Vindonissa, la Poetovio și Nona, unde pot fi datate încă începînd cu sec. I e.n.¹³ Mai nou lucerna ATIMETI a apărut la Hohfeim împreună cu o monedă de la Vespasian¹⁴, iar la Hedderheim cu o monedă de la Traian¹⁵. Într-un mormînt de incinerare de la Salona a apărut asociată cu material ceramic grecesc databil în sec. I e.n.¹⁶. În Pannonia se cunosc două tipuri de lucerne ATIMETI: tipul IX Loeschcke = tipul XV Iványi și tipul X Loeschcke = tipul XVII Iványi¹⁷. Primul tip a fost găsit în necropola de la Aranyhegy (Aquincum), în morm. 88 și 96 cu monede de la Vespasian și Nerva și vase de *terra sigillata* de proveniență din Gallia de sud¹⁸. În mormintele de la Poetovio, acest tip de lucernă apare însoțit de monede de la Germanicus, Caligula, Claudius I, Domițian și Traian¹⁹. Toate aceste descoperiri indică epoca de înflorire a lucernei ATIMETI în cea de a doua jumătate a sec. I pînă la începutul sec. II. Ca răspîndire, în afară de întreaga Italie²⁰, lucernele ATIMETI au cuprins Gallia Narbonensis²¹, Gallia,²² Germania²³, Hispania²⁴, Raetia, Noricum, Pannonia²⁵, Moesia inferior²⁶ și probabil că au ajuns și pe coastele de nord ale Mării Negre²⁷. În Dacia lucerna ATIMETI, față de raportul numeric oferit de celelalte provincii, este bine reprezentată și în mod remarcabil la Apulum. Ca și pentru restul imperiului, și în Dacia nu se poate afirma ca lucerna să fi avut o circulație mai tîrzie decît vremea împăratului Traian.

¹ Loeschcke, p. 296 (108).

² CIL, V, 8 114, 8, a-b; XI, 6 699, 22, a-b; Dressel 6 307 a-b.

³ CIL, II, 4 969, 8.

⁴ CIL, XIII, 10 001, 44.

⁵ Iványi, p. 333.

⁶ Loeschcke, p. 296 (108).

⁷ Hähnle, RE, Suppl. III, 135; Loeschcke, p. 296 (108).

⁸ Miltner II, p. 85, nr. 47; Iványi, p. 333.

⁹ Waldhauer, nr. 461.

¹⁰ Loeschcke, p. 296 (108); Miltner, II, p. 85, nr. 47.

¹¹ Loeschcke, p. 275 (85), 292 (104); Gummerus, 1 470.

¹² Gummerus, 1 499.

¹³ Loeschcke, p. 292 (104); Menzel, 61.

¹⁴ Menzel, 61.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ M. Nikolanci, *Vjesnik za arhaologiju i historiju Dalmatinsku (Bulletin d'archéologie et d'histoire dalmate)*, LIX (1952), p. 183–196.

¹⁷ Iványi, p. 16.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Toutain, p. 1331.

²¹ *Ibidem*.

²² Menzel, p. 61.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Loeschcke, p. 296 (108); Iványi, p. 16, 333.

²⁶ D. Tudor, SCȘ Iași, IV (1953), p. 479–481.

²⁷ Waldhauer, nr. 556.

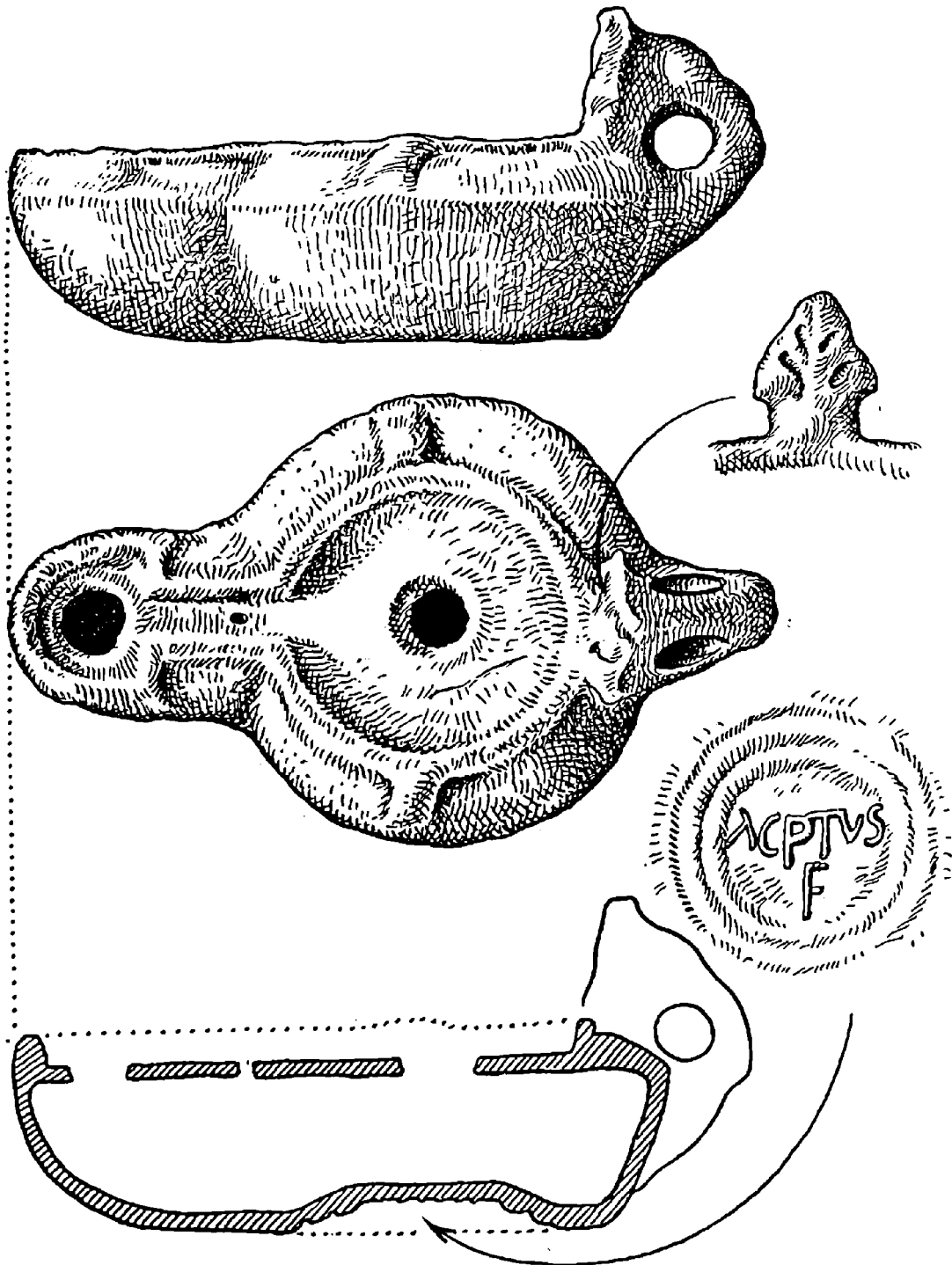

Fig. 1. — Lucernă dacică aflată la Suceag (r. Cluj, reg. Cluj).

Lucernele cu stampila CAMPILI, tot de proveniență nord-italică¹, din punct de vedere numeric sînt slab răspîndite în provinciile apusene ale imperiului. Data confecționării lor se pune tot în sec. II². În morm. 85 de la Aranyhegy

¹ Loescheke, p. 296 (108).

² *Ibidem.*

(Aquincum) apare cu o monedă de la Hadrian, iar la Intercisa cu o monedă de la Commodus¹. Ținând seama de aceste două informații, singurele indicații cronologice de care dispunem, credem că și în Dacia circulația acestei lucerne nu a depășit anii sec. II.

Lucernele CASSI și LCASSI sînt de aceeași proveniență nord-italică². Appreciate în aproape toate provinciile apusene ale imperiului, ajungînd în răsărit pînă în Moesia inferior³, ele încep a fi confecționate nu mai curînd de anul 100 e.n., cunoscute numai prin tipul X Loeschcke = XVII Iványi⁴. În Moesia inferior, la Garvăn, o lucernă CASSI s-a găsit împreună cu o monedă de la Antoninus Pius. Tot aici o a doua lucernă CASSI a fost găsită în cel mai vechi nivel de locuire, la 5—6 m adîncime, nivel datat, cu ajutorul unui vas de *terra sigillata* din seria Lezoux, în sec. II, mai precis epoca Antoninilor⁵. În Dacia la Apulum lucerna CASSI a fost aflată într-un mormînt de inhumație cu cosciug de lemn din necropola romană de pe locul numit Podei. Într-un alt mormînt din grupul celor de inhumație s-a găsit o monedă de la Hadrian. Pe de altă parte, mormintele de incinerare de pe Podei încăleacă pe cele de inhumație cu cosciug de lemn. Mormintele de incinerare au însă monede de la Traian, Hadrian și Antoninus Pius⁶. În consecință, epoca de circulație a lucernei CASSI în Dacia poate fi prima jumătate a sec. II, dar nu mai curînd de anii de domnie ai împăratului Hadrian.

Mare răspîndire au cunoscut lucernele C. DESSI, ieșite tot din oficina unui producător nord-italic⁷. Ele au fost înregistrate în întreaga Italie, Gallia Narbonensis, Gallia, Germania, Hispania, Britannia⁸, Africa⁹, Raetia, Noricum, Dalmația și Pannonia¹⁰. În Dacia este lucerna care de asemenea a avut o intensă circulație. Cele descoperite în mormintele de la Aranyhegy (Aquincum), unde s-au găsit cu monede de la Traian și Hadrian¹¹, ne pot indica linia de încadrare cronologică pentru începutul confecționării. În schimb lucernele descoperite la Emona, însoțite de cîte o monedă de la Aurelian și Licinius¹², ne ajută să vedem limitele cronologice în ce privește folosirea lor. În concluzie, ca început de fabricare și circulație se poate fixa prima jumătate a sec. II¹³, continuînd însă să fie folosite pînă în prima jumătate a sec. IV. Se pare că, din categoria acestor *Firmalampen*, este lucerna care a cunoscut cea mai îndelungată circulație.

Puține exemplare cu stampila CERIALIS au fost recoltate în provinciile apusene ale imperiului. Nu trebuie deci să surprindă că în Dacia s-a găsit numai un singur exemplar. Acest *Cerialis*, care își avea oficina tot în nordul Italiei, prin sec. II¹⁴, este în mod sigur deosebit de producătorul cu același nume de *terra sigillata* de la Lezoux¹⁵.

În aceeași situație sub raportul numeric se plasează și lucernele CPSF. Sub aceste inițiale semnează un producător tot de prin nordul Italiei, a cărui officină era activă în sec. II¹⁶.

¹ Iványi, p. 17.

² Loeschcke, p. 296 (108).

³ Severeanu, p. 59, nr. 46, fig. 42.

⁴ Loeschcke, p. 296 (108).

⁵ Gh. Ștefan, în SCIV, IX (1958), p. 61—69, fig. 6.

⁶ D. Protase, în *Materiale*, V (1959), p. 437—438, 440—441.

⁷ Loeschcke, p. 296 (108).

⁸ Miltner, II, p. 88.

⁹ CIL, VIII, 22 644, 34.

¹⁰ Miltner, II, p. 88.

¹¹ Iványi, p. 18.

¹² *Ibidem*.

¹³ Miltner, I, p. 155.

¹⁴ Loeschcke, p. 296 (108).

¹⁵ Hähnle, RE, Suppl. III, 242.

¹⁶ Loeschcke, p. 297 (109).

O intensă circulație au avut lucernele cu stampila CRESCES. Sub acest nume semnează și un sclav a lui M. Perennius, dintr-un atelier de vase arretine, în prima jumătate a sec. I e.n., ca și un alt meșter olar de *terra sigillata* de la

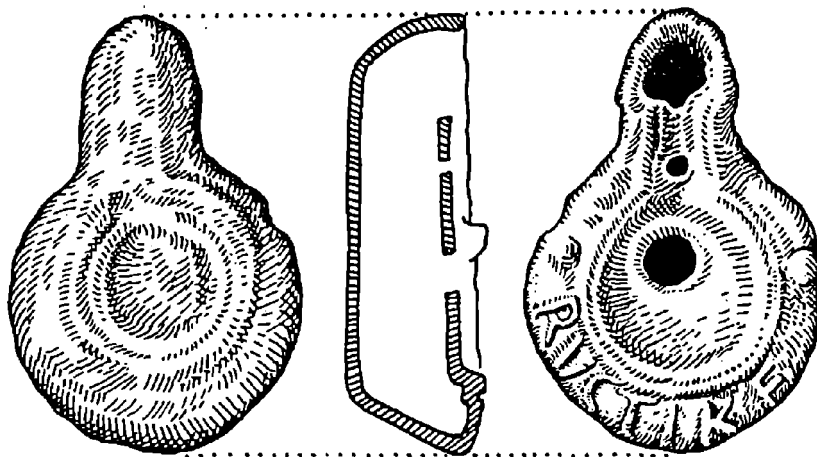

Fig. 2. — Lucernă dacică aflată la Napoca.

Poetovio ¹. Ambii însă sînt deosebiți de *Cresce(n)s*, producătorul de lucerne din nordul Italiei ². Lucernele CRESCES sînt cunoscute în Italia, de unde se vor răspîndi în Gallia Narbonensis, Gallia, Hispania, Germania, Raetia, Noricum,

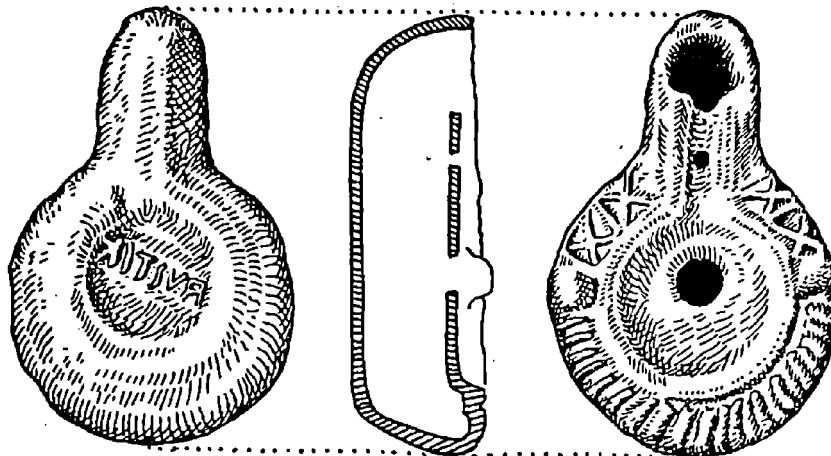

Fig. 3. — Lucernă dacică aflată la Napoca.

Dalmația și Pannonia ³. Față de aceste provincii, în Dacia numărul lucernelor este încă neînsemnat. Făcînd parte, în cîteva cazuri, din inventarul funerar, s-au găsit în conexul altor obiecte mai sigur datate și se poate recomanda o cronologie atît pentru începutul confecționării cît și pentru durata circulației. La Aquincum, într-un mormînt de la Aranyhegy, lucerna CRESCES e asociată cu o monedă din sec. I ⁴. În mormîntul de la Krany, publicat recent, lucerna CRESCES s-a găsit

¹ Hähle, RE, Suppl. III, 263.

² Loeschcke, p. 296 (108).

³ Miltner, II, p. 87.

⁴ Iványi, p. 18.

împreună cu o monedă de la Claudius I (41—54)¹. În alte câteva descoperiri mai vechi din Pannonia lucerna apare însoțită cu monede de la Hadrian și Antoninus Pius². Într-un edificiu de lângă Aquincum a fost găsită într-un nivel datat cu ajutorul ceramicii în anii 105—130³. În castrul de la Faimingen apare însoțită cu o monedă din anul 156⁴, la Brigetio cu o monedă de la Faustina iunior, iar la Buccari cu o monedă de la Commodus⁵. În afara limesului roman, în Slovacia, lucerna a fost găsită într-o așezare cu ceramică de proveniență provincial-romană, *terra sigillata*, și de factură germană, inventar ce poate fi datat spre sfârșitul sec. II și prima jumătate a sec. III⁶. La Knin lucerna CRESCES e asociată cu cîte o monedă de la Caracalla și Iulia Domna⁷. Morm. 12 de la Intercisa are în inventarul funerar o lucernă CRESCES și o monedă de la Alexandru Sever, dar din studiul întregului inventar mormîntul a fost datat pe la mijlocul sec. III⁸. În sfîrșit, la Emona a fost găsită împreună cu o monedă de la Constantin I⁹. Din această prezentare se poate deduce că lucerna CRESCES a cunoscut o îndelungată întrebuintare. Începutul confecționării însă nu e mai vechi decît sec. II, deoarece se cunoaște numai tipul X Loeschcke = XVII Iványi, care nu poate fi coborît mai jos de acest secol¹⁰. Asociată însă cu monede din sec. I, putem fixa data primelor produse în jurul anului 100, deci primii ani ai sec. II. Oficina CRESCES a fost deci activă în tot cursul sec. II—III, lucernele continuînd însă să fie folosite și în prima jumătate a sec. IV.

Lucernele DONATI se datoresc tot unei oficine din nordul Italiei¹¹. Și acest producător nu trebuie confundat cu cel care semnează vasele de *terra sigillata* din sudul Galliei de pe la mijlocul sec. I e.n. și cu un altul de la Rheinzaubern din sec. II¹². Lucernele DONATI, ca și în restul imperiului, și pe teritoriul Daciei sînt cunoscute în număr destul de redus. Circulația a putut avea loc numai în sec. II¹³.

Lucernele FAOR și FAVOR F se regăsesc în număr apreciabil în provinciile apusene ale imperiului. În răsărit pătrund pînă în Moesia inferior¹⁴. Oficina FAVOR se află tot undeva în nordul Italiei, neavînd o vechime mai mare de anii sec. II¹⁵; la Poetovio o asemenea lucernă s-a găsit cu o monedă de la Marcus Aurelius¹⁶. În Dacia lucerna FAVOR a cunoscut o circulație destul de intensă.

Lucernele FELIX, tot dintr-o officină din nordul Italiei¹⁷, se vor răspîndi în număr nu prea mare în Gallia, Germania, Raetia, Noricum, Dalmația și Pannonia¹⁸. Cu numele *Felix* se mai cunosc doi producători de vase de *terra sigillata*, unul la La Graufesenque în sudul Galliei, pe la mijlocul sec. I î.e.n., iar altul în valea Ronului în sec. III e.n.¹⁹; amîndoi însă trebuie deosebiți de *Felix*,

¹ A. Valiĉ, *Arheološki Vestnik (Acta Archaeologica)*, VII, 4 (1956), p. 445.

² Loeschcke, p. 296 (108).

³ K. Počzy, *Budapest Régiségei*, XVI (1955), p. 42, fig. 16.

⁴ Loeschcke, p. 296 (108).

⁵ Iványi, p. 17; Loeschcke, p. 296 (108).

⁶ I. Peškař, *Sídliště z doby římské v Křepnicích, in Přehled výzkumů. Archeologický ústav Československé Akademie věd pobočka v Brně, Brno, 1958, p. 53—56.*

⁷ Loeschcke, p. 296 (108). Probabil că moneda nu e de la Marcus Aurelius, cum greșit ne informează Loeschcke (după o publicație mai veche), ci de la

Caracalla.

⁸ K. Sági, *Intercisa*, I, p. 69—70.

⁹ Iványi, p. 18.

¹⁰ Miltner, I, p. 150; Menzel, p. 64.

¹¹ Loeschcke, p. 296 (108).

¹² Hähle, *RE*, Suppl. III, 411.

¹³ Loeschcke, p. 296 (108).

¹⁴ Severeanu, p. 57, nr. 42.

¹⁵ Loeschcke, p. 296 (108), întregeste *Favor (inus)*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Miltner, II, p. 91.

¹⁹ C. Robert, *RE*, VI, 2171; Hähle, *RE*, Suppl. III, 482.

patronul unei oficine de lucerne, din nordul Italiei, care este activ în sec. II¹. În Dacia lucernele FELIX sînt și mai reduse decît în provinciile amintite. Epoca de confecționare și de circulație a lucernei ne este indicată numai prin descoperirea de la Buccari, unde apare împreună cu o monedă de la Antoninus Pius².

Lucerna FESTI se datorește tot unei oficine din nordul Italiei³. Și acest *Festus* e o persoană deosebită de cei cîțiva meșteri olari de *terra sigillata* care seamănă cu același nume⁴. Lucernele FESTI sînt cunoscute în provinciile apusene ale imperiului și cam în aceeași proporție răspîndite în Dacia superior, mai ales la Apulum. În Pannonia, în morm. 84 de la Aranyhegy (Aquincum), lucerna apare însoțită de o monedă de la Hadrian⁵. Ca început de confecționare a lucernei FESTI se consideră vremea lui Traian⁶, cunoscînd apoi o vie circulație în tot cursul sec. II.

Cele mai multe lucerne aparținînd categoriei *Firmalampen*, cunoscute aproape în întreg imperiul, sînt cele semnate prin stampila FORTIS. Oficina acestuia era în apropiere de Mutina (Modena) în nordul Italiei, la Savignano presso Panaro⁷. Tipul vechi de lucernă (tipul IX Loeschcke = XV Iványi) datează încă din sec. I e.n. și a fost găsit la Pompei, Vindonissa, Nona și Poetovio⁸. Tipul mai nou (X Loeschcke = XVII Iványi), din sec. II, se găsește aproape în fiecare localitate mai de seamă din provinciile apusene și dunărene ale imperiului. În răsărit lucernele FORTIS pătrund pînă în Moesia inferior⁹, iar în Dacia, față de restul lucernelor *Firmalampen*, numeric dețin primul loc. În Pannonia de asemenea sînt cele mai numeroase. Aici s-a putut face și o încadrare cronologică mai sigură, mai ales în ceea ce privește folosirea și circulația lor. Astfel, în morm. 88 de la Aranyhegy (Aquincum) lucerna s-a găsit împreună cu monede de la Vespasian și Nerva. Tot acolo în morm. 236 cu o monedă de la sfîrșitul sec. I, iar în morm. 190 trei lucerne FORTIS cu monede de la Nerva pînă la Hadrian. În sfîrșit, în același cimitir, morm. 216 păstra o lucernă cu o monedă de la Traian, iar morm. 168 cu o monedă de la Hadrian¹⁰. Dintr-o descoperire mai veche de la Intercisa se cunoaște o lucernă FORTIS cu monedă de la Hadrian¹¹. Tot în Pannonia, la Eisenstadt (Kismárton), se cunoaște un mormînt cu schelet al cărui inventar funerar conținea o lucernă FORTIS și două monede, una de la Antoninus Pius, iar cealaltă de la Crispina (180—183)¹². Din restul imperiului se citează mormintele de la Hedderheim cu monede de la Traian și Hadrian și de la Poetovio cu monede de la Domițian și Hadrian¹³. Un mormînt din necropola castrului de la Cannstatt, în care s-a găsit lucerna, a fost datat în vremea împăratului Hadrian¹⁴. La Stari-grad lucerna e asociată cu monede de la Domițian și Hadrian, la Nona cu monede de la Augustus, Traian, Hadrian și Marcus Aurelius și în sfîrșit la Medicina cu o monedă de la Marcus Aurelius¹⁵. Din descoperirile mai recente se pot cita săpăturile de la Intercisa, unde apare în morm. 76 împreună cu o monedă de bronz de la Caracalla¹⁶, iar în necropola de la Savaria, morm. 47, o lucernă FORTIS de

¹ Loeschcke, p. 296 (108); Miltner, II, p. 91.

² Loeschcke, p. 296 (108).

³ *Ibidem*.

⁴ C. Robert, RE, VI, 2259; Hähnle, RE, Suppl. III, 502.

⁵ Iványi, p. 17.

⁶ Miltner, I, p. 155.

⁷ Dressel, p. 783; Toutain, p. 1332; Loeschcke, p. 496; R. Noll, in JOAI, XXX (1937), Bbl. 109.

⁸ Loeschcke, p. 281 (93).

⁹ I. Micu, AnD, 1938, p. 81.

¹⁰ Iványi, p. 17.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Loeschcke, p. 281 (93).

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Sági, *op. cit.*, p. 97.

tipul X Loeschcke = XVII Iványi e însoțită de o monedă de bronz de la Vespasian¹. În Dacia se cunoaște descoperirea de la Sarmizegetusa, în apropiere de

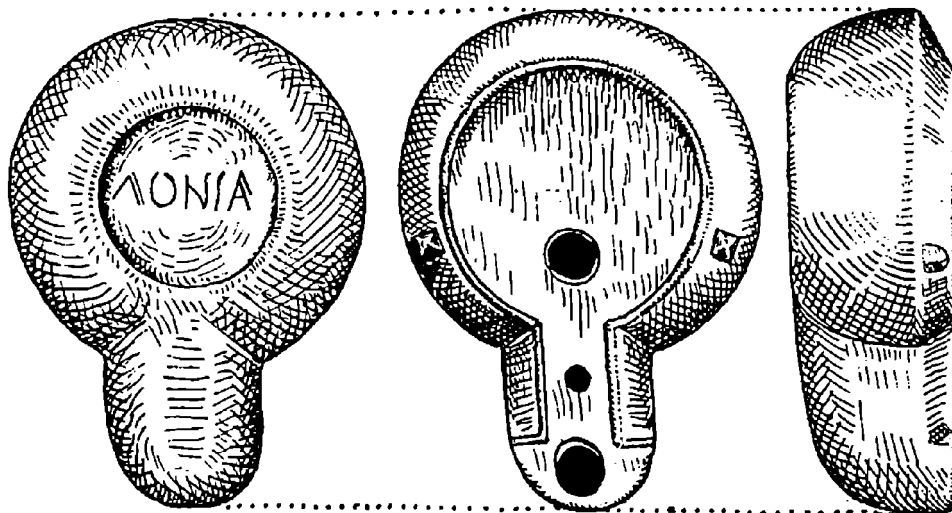

Fig. 4. — Lucernă cu inscripția AONIA, aflată la Cristești (Reg. Mureș-Aut. Maghiară).

aripa de vest a clădirii Augustalilor, unde, la 0,80 m adâncime s-a găsit în 1932 un vas de lut negru-cenușiu, conținând în interior șapte lucerne, dintre care două cu

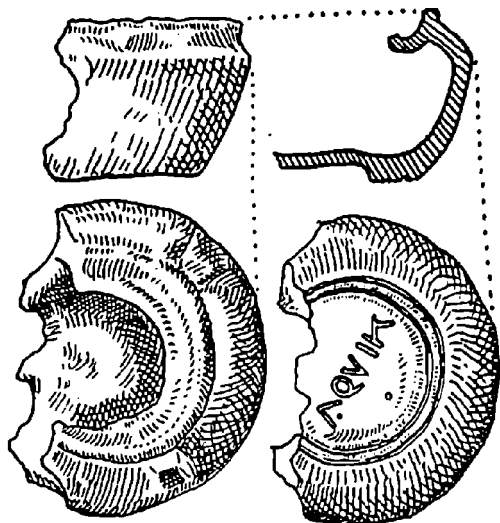

Fig. 5. — Fragment dintr-o lucernă dacică de la Cristești (Reg. Mureș-Aut. Maghiară).

cu cărămizi cu stampila LEG XIII G și P.S.C.⁶. Ultima stampilă, *p(edites) s(ingulares) c(onsularis)*, nu poate fi mai veche de anul 168—169. La Micia

¹ A. Mócsy, *AÉ*, 1954, p. 171.

² O. Floca, *Desc.*, p. 17.

³ B. Jánó, *AÉ*, 1912, p. 50.

⁴ Vezi lucerna nr. 247.

⁵ C. Daicoviciu, *Așezările dacice*, p. 19.

⁶ B. Cserni, *AFÉv*, V (1892), p. 30.

o lucernă FORTIS este de tipul IX Loeschke = XV Iványi¹, care se confecționa în a doua jumătate a sec. I sau cel mai târziu în primii ani ai sec. II. De la Cincu (localitate în apropiere de castrul roman de la Cincșor, pe cursul mijlociu al Oltului) se cunoaște o lucernă aparținând aceluiași tip². Studiile anterioare au arătat că începutul confecționării lucernei FORTIS este de fixat în anii domniei împăratului Vespasian, ca apoi să cunoască o răspândire din ce în ce mai mare, oprindu-se în al treilea sfert al sec. II³, deși, după cum am văzut, ea mai putea fi folosită încă și în primii ani ai sec. III. În Dacia a cunoscut o mare circulație începând încă de pe la sfârșitul sec. I. e.n., devenind însă foarte căutată în prima jumătate a sec. II, o dată cu formarea noii provincii.

În Dacia lucernele cu stampila lui *Ianuaris* s-au găsit în opt variante, dintre care însă cele mai multe nu fac parte din grupul nord-italic. Din cele constatate ordinea acestor stampile poate fi prezentată în felul următor:

- 1 a IANVARI
- 1 b IANVARI
- 2 IANVARI *retrograd*
- 3 IANVARIVS F (VA și RI în ligatură)
- 4 IANVARI (VA și RI în ligatură)
- 5 IANVARI (ANV și RI în ligatură)
- 6 V. IAN VARI (VA și RI în ligatură)
- 7 ANVARI (NVA în ligatură)

Numai varianta 1 a este un produs nord-italic și sub aceeași grafie se regăsește și în Pannonia ca și în restul imperiului⁴. Se pare că aceeași officină a produs și lucerna IANVAR|I, care a circulat în provinciile apusene⁵, dar care pînă acum lipsește în Dacia. Varianta 2 este o imitație a lucernelor IANVARI din nordul Italiei. Restul variantelor se datoresc unor oficine locale (vezi mai jos). În general lucernele IANVARI au cunoscut o mare circulație în provinciile de apus ale imperiului, răspîndindu-se în răsărit pînă în Dacia și Moesia inferior⁶. Data de confecționare a lucernei nu pare a fi mai veche de prima jumătate a sec. II⁷.

Lucernele cu stampila IEGIDI sînt produse tot de o officină din nordul Italiei⁸, de unde apoi se răspîndesc în restul Italiei, Gallia Narbonensis, Gallia, Germania, Raetia, Noricum, Dalmația și Pannonia⁹. În Dacia sînt cunoscute aproape în aceeași proporție ca în provinciile amintite. În unul din mormintele de la Aranyhegy (Aquincum) a fost aflată o asemenea lucernă împreună cu o monedă de la Făustina iunior¹⁰, de unde se poate deduce că fabricarea lor a putut începe pe la mijlocul sec. II¹¹.

Următoarea lucernă de proveniență nord-italică este cea cu stampila LITOGNES și varianta LITOGEN¹². Oficina care semna cu acest nume își începe activitatea încă din sec. I, dar nu mai curînd de anii de domnie ai împăratului Domițian, căci lipsește la Pompei, fiind prezentă însă la Vindonissa, Nona

¹ Lucerna nr. 224.

² Lucerna nr. 245.

³ Miltner, II, p. 91; Menzel, p. 61.

⁴ Loeschcke, p. 296 (108); Iványi, p. 334 și pl. XCI.

⁵ Miltner, I, p. 156–157.

⁶ Micu, *op. cit.*, p. 81.

⁷ Miltner, I, p. 156–157.

⁸ Loeschcke, p. 296 (108).

⁹ Miltner, II, p. 93.

¹⁰ Iványi, p. 17.

¹¹ Miltner, II, p. 93.

¹² Loeschcke, p. 284 (95); Iványi, p. 334 și pl. XCII, unde se reproduc și alte variante.

și Poetovio ¹. La Poetovio a fost aflată împreună cu o monedă de la Titus, iar la Faimingen împreună cu o lucernă de la începutul sec. II ². Din cele constatate în provinciile apusene, oficina LITOGENES a continuat să fie activă și în primii ani ai sec. II ³, când a putut trece în Dacia.

Lucerna L.L.C., tot dintr-o officină din nordul Italiei ⁴, ca și în Dacia e puțin cunoscută în restul imperiului. Ca epocă de confecționare nu poate fi mai veche de sec. II ⁵.

Aceeași observație se poate face și pentru lucerna L NARI. Tot dintr-o officină din nordul Italiei ⁶, apare destul de rar în Italia, Raetia, Noricum și Pannonia ⁷. În morm. 22 de la Aranyhegy (Aquincum) s-a găsit împreună cu o monedă de la Marcus Aurelius ⁸. Nu ne putem permite o cronologie mai restrânsă în legătură cu epoca de confecționare și de circulație, decât sec. II ⁹.

În Dacia întâlnim toate variantele cu stampilele lucernei din officina lui *Lucius*, producător bine cunoscut în nordul Italiei ¹⁰ și a cărui marfă a fost mult răspândită în provinciile apusene. Pentru cronologia lucernei dispunem de descoperirea de la Knin, unde apare împreună cu cîte o monedă de la Caracalla și Iulia Domna ¹¹. În Dacia, la Sarmizegetusa, o lucernă LVCIVS|F a fost aflată în dărîmăturile din prima fază a unei *villa suburbana*, împreună cu o monedă din anul 164 ¹². Distrugerea edificiului se pare a fi avut loc în timpul războaielor marcomanice ¹³. Față de părerea mai veche care plasa cronologia lucernei de-abia în cea de-a doua jumătate a sec. II ¹⁴, descoperirea de la Sarmizegetusa asigură o cronologie ceva mai veche, anume mijlocul sec. II.

Lucernele LVPATI în Dacia, față de alte provincii, au fost puțin căutate. Produse de către o officină din nordul Italiei ¹⁵, s-au răspândit, în afară de Italia, în Hispania, Gallia, Germania, Raetia, Noricum, Dalmația și Pannonia ¹⁶. Într-un mormînt de la Regensburg lucerna LVPATI a fost aflată cu o monedă de la Commodus ¹⁷. Funcționarea officinei a avut loc în tot cursul sec. II.

Următoarea lucernă de proveniență nord-italică este cea semnată MIA ¹⁸, cunoscută în număr redus în Italia ¹⁹ și provinciile dunărene ²⁰. Și această lucernă nu e mai veche decât sec. II ²¹.

Lucerna MVRRI, de aceeași proveniență ²² în restul imperiului ca și în Dacia, a cunoscut o slabă circulație, și în mod analog cu majoritatea produselor de același tip se poate data numai începînd cu sec. II ²³. Lucernele NERI, dintr-o officină din apropiere de Mutina ²⁴, se cunosc în Italia ²⁵, Gallia Narbonensis ²⁶, Gallia,

¹ Loeschcke, p. 284 (95).

² *Ibidem*.

³ *Ibidem* p. 284 (95) și 293; Miltner, II, p. 94; Menzel, p. 62-63.

⁴ Loeschcke, p. 296 (108).

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 297 (109).

⁷ Miltner, II, p. 95.

⁸ Iványi, p. 18.

⁹ Miltner, II, p. 95.

¹⁰ Loeschcke, p. 296 (108).

¹¹ *Ibidem*; moneda este de la Caracalla și nu de la Marcus Aurelius, cum comunică Loeschcke.

¹² O. Floca, *Sargetia*, I, p. 36.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Miltner, I, p. 158.

¹⁵ Loeschcke, p. 297 (109).

¹⁶ Miltner, II, p. 94.

¹⁷ Loeschcke, p. 297 (109).

¹⁸ *Ibidem*, p. 296 (108), întregeste Marcus Iunius Aescinius.

¹⁹ CIL, V, 8 114, 65; XI, 6 699, 102.

²⁰ CIL, III, 10 184, 24, a, b; 12 012, 48, a, b și 114; 13 551, 6.

²¹ Loeschcke, p. 296 (108).

²² *Ibidem*, p. 297 (109).

²³ Miltner, I, p. 172-173.

²⁴ Loeschcke, p. 297 (109).

²⁵ CIL, V, 8 114, 98; IX, 6 081, 49; XI, 6 699, 142, a, b; Dressel, 6 576.

²⁶ CIL, XII, 5 682, 81.

Germania¹, Raetia, Noricum, Dalmația, Pannonia² și într-un număr mai redus în Dacia. Cea mai veche monedă care însoțește lucerna NERI este de la Claudius I, descoperire semnalată la Győr în Pannonia³. La Poetovio, Heddernein și Trier lucernele NERI au fost găsite numai cu monede de la Hadrian, iar la Nona cu monede de la Antoninus Pius și Faustina senior⁴. Cele mai recente monede care însoțesc lucerna NERI sînt de la Caracalla și Iulia Domna, cunoscute în mormintele de la Knin⁵. Se mai cunoaște la Rheinzabern o lucernă NERI cu monedă care ar putea data din vremea lui Traian⁶. În Dacia exemplarul de la Drobeta a fost găsit într-un mormînt ce poate fi datat între anii 200 și 250⁷. Epoca de confecționare și de circulație a lucernei NERI s-a plasat în cel de-al doilea și cel de-al treilea sfert al sec. II⁸. Din descoperirile citate mai sus credem că se poate propune o dată mai veche, anume începutul sec. II, continuînd să cunoască o oarecare circulație pînă în prima jumătate a sec. III.

Lucernele OCTAVI, de origine nord-italică⁹, sînt bine reprezentate pe teritoriul Daciei. Numeroase exemplare se cunosc în Italia, Gallia Narbonensis, Gallia, Raetia, Noricum, Dalmația și Pannonia¹⁰; slabă răspîndire au avut în Africa¹¹ și Moesia inferior¹². Cea mai veche datare a lucernei OCTAVI a fost constatată în Germania la Weilstetten, unde într-un mormînt alamanic din sec. VII s-a aflat o lucernă cu monedă din 70—71 și un vas de *terra sigillata* (Drag.37) de la Rheinzabern cu stampila IANV(arius). Obiectele provin dintr-o dărîmătură mai veche din epoca romană, peste care s-a suprapus un mormînt de dată mai recentă¹³. La Buccari lucerna este însoțită de monedă de la Hadrian, iar la Nona de monede de la Marcus Aurelius¹⁴. În Dacia, la Sarmizegetusa, lucerna OCTAVI a apărut împreună cu șapte monede din 104/110—156 și cu alte șase lucerne dintre care două cu stampila FORTIS (vezi mai sus)¹⁵. Se poate deci propune prima jumătate a sec. II ca epocă de confecționare¹⁶, cu circulație și folosire pînă pe la jumătatea aceluiași secol.

În proporție mai redusă au circulat în Dacia lucernele OPTATI, originare tot din nordul Italiei¹⁷. Ca epocă pentru circulația lucernei se poate aminti mormîntul de la Augsburg-Kriegshaber, datat în sec. II¹⁸. În Dacia trei lucerne OPTATI s-au găsit în mormintele de la Ampelum de pe Dealul Boteș, care cu ajutorul monedelor au fost datate pe la mijlocul sec. II¹⁹.

Lucernele PROBI și PROBVS, care probabil că amîndouă provin din aceeași officină din nordul Italiei²⁰, se cunosc în general în provinciile apusene, și ca majoritatea acestor *Firmalampen*, atît în Dacia cît și în restul imperiului, țînînd seama și de tipologie, nu par a fi mai vechi de sec. II²¹.

¹ CIL, XIII, 10 001, 227.

² CIL, III, 3 215,10; 6 008,42, a-h; 12 012,65 și 66; 13 341,2.

³ Iványi, p. 18.

⁴ Loeschcke, p. 297 (109).

⁵ *Ibidem*.

⁶ W. Ludowici, *Urnengräber röm. Töpfer in Rheinzabern*, III, München, 1905—1908, p. 181.

⁷ Tudor, *OR*², p. 80. Lectura stampilei este însă NER...

⁸ Miltner, I, p. 159.

⁹ Gummerus, 1499; Loeschcke, p. 297 (109).

¹⁰ Miltner, II, p. 95.

¹¹ CIL, VIII, 22 644, 244, a.

¹² Gh. Ștefan, în *Dacia*, IX—X, p. 478—479, fig. 7/1.

¹³ S. Schiek, *Germania*, 32 (1954), p. 299—302.

¹⁴ Loeschcke, p. 297 (109).

¹⁵ Floca, *Desc.*, p. 17.

¹⁶ Miltner, II, p. 95; Menzel, p. 64.

¹⁷ Loeschcke, p. 297 (109).

¹⁸ W. Hübener, în *Germania*, 35 (1957), p. 352, fig. 2, 11.

¹⁹ G. Téglás, în *Arch. Közl.*, XVI, 26; cf. Floca, în *AISC*, III (1936—1940), p. 172.

²⁰ Loeschcke, p. 297 (109).

²¹ *Ibidem*.

Lucernele PROCLI, de aceeași proveniență¹, sînt mai rare decît precedentele, atît în apus cît și în Dacia. După forma tipologică se încadrează tot în sec. II².

Lucernele PVLLI, de aceeași origine³, cunoscute peste tot ca avînd aceeași slabă circulație, se datează numai începînd cu sec. II⁴.

Lucernele QGC, confecționate tot în nordul Italiei⁵, au cunoscut o mare circulație în Italia, de unde se răspîndesc în Gallia, Germania, Raetia, Noricum, Dalmația și Pannonia⁶. În schimb, lucerna QGC e slab prezentată în Britannia⁷, și în Dacia. La Brigetio lucerna a fost găsită cu o monedă de la Septimius Sever⁸; de unde s-a dedus că circulația și confecționarea trebuie să fie puse în cea de a doua jumătate a sec. II⁹. Mai nou însă, în morm. 37 din necropola romană de la Savaria, lucerna a fost găsită cu o monedă de bronz de la Hadrian¹⁰. În mod necondiționat această recentă descoperire lasă să întrevădem posibilitatea de a data circulația și epoca de confecționare a lucernei într-o epocă mai veche, anume în prima jumătate a sec. II și nu mai tîrziu.

Și lucerna SEXTI o găsim prezentă în Dacia sub toate variantele de stampile cunoscute în restul provinciilor. Cele trei variante se datoresc aceleiași oficine din nordul Italiei¹¹, ale cărei produse au fost răspîndite în număr mare la nord și la sud de Pad, apoi în Etruria, în Umbria, pînă la granița Picenum, la Roma, în Sardinia, Gallia Narbonensis, Germania, Raetia, Noricum¹² și pînă în Moesia inferior¹³. Cea mai veche datare a lucernei SEXTI ne este oferită de morm. 51 de la Savaria, unde apare asociată cu o monedă de bronz de la Hadrian¹⁴. Tot în Pannonia, la Brigetio o lucernă cu aceeași stampilă purta și imprimarea unei monede de la Antoninus Pius, iar într-un mormînt de la Aranyhegy (Aquincum) o lucernă SEXTI era împreună cu o monedă din sec. II¹⁵. În Germania la Faimingen lucerna e însoțită de o monedă din anul 156¹⁶. În Dacia în morm. 1 de pe Dealul Poduri de lîngă Ampelum s-a aflat fragmentul unei lucerne cu stampila SEXT., mormînt care a fost datat ca și celelalte pe la mijlocul sec. II¹⁷. În concluzie lucernele SEXTI au circulat în prima jumătate a sec. II, cînd au și fost confecționate.

Un număr apreciabil de lucerne cu stampila STROBILI au fost aflate în șase localități din Dacia, majoritatea din Transilvania. Lucernele STROBILI (cu variante) au circulat cu aceeași intensitate în provinciile apusene ale imperiului, răspîndindu-se în întreaga Italie, Gallia Cisalpină, Hispania, Africa, Gallia, Britannia, Germania, Raetia, Noricum, Dalmația, Pannonia și pînă în Orient, în Cilicia și în Egipt¹⁸. În schimb, ele nu se cunosc (cel puțin pînă în prezent) în Sicilia, Sardinia¹⁹ și cele două Moesii. *Strobilus* (acesta este numele corect)²⁰ își avea atelierul la Gazzoli presso Magreta, tot în apropiere de Mutina²¹, și își începe

¹ Loeschcke, p. 297 (109).

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 296 (108).

⁶ Miltner, II, p. 93.

⁷ CIL, VII, 1 330,7.

⁸ Iványi, p. 17.

⁹ Miltner, I, p. 172; II, p. 93; Menzel, p. 64.

¹⁰ Mócsy, *op. cit.*, p. 170.

¹¹ Loeschcke, p. 297 (109); Keune, RE, II, A, 2065.

¹² Keune, *op. cit.*, 2065–2066.

¹³ Micu, *op. cit.*, p. 81.

¹⁴ Mócsy, *op. cit.*, p. 171.

¹⁵ Iványi, p. 17–18.

¹⁶ Loeschcke, p. 297 (109).

¹⁷ Floca, în AISC, III (1936–1940), p. 163, 166, 172.

¹⁸ Toutain, p. 1331; Keune, RE, IV, A, 365–366.

¹⁹ Toutain, p. 1332.

²⁰ Keune, *op. cit.*, 365–366; Menzel, p. 60, 63, în mod greșit deduce numele STROBILIS (pe fig. 51/5 se vede clar numai SROBILI).

²¹ Loeschcke, p. 288 (100)–289 (101) și 496; Keune, *op. cit.*, 365–366; Noll, *op. cit.*, p. 109.

activitatea încă pe timpul domniei lui Vespasian, probabil după anul 75¹. Strobilus e considerat ca fiind de fapt primul care confecționează așa-zisele *Firmalampen*². Lucernele cu stampila acestuia, de tipul IX Loeschcke = XV Iványi, au fost găsite la Pompei, Vindonissa, Nona și Poetovio, descoperiri care nu sînt mai vechi de cea de-a două jumătate a sec. I e.n.³. În morm. 3 de la Vasas din Pannonia, lucerna STROBILI de tipul IX Loeschcke = XV Iványi a apărut împreună cu fibule din sec. I—II⁴. În continuare apoi acest tip va cunoaște o și mai mare răspîndire spre sfîrșitul sec. I și primul deceniu al sec. II. În Dacia lucerna STROBILI a fost găsită în Mausoleul familiei Aurelia din Sarmizegetusa, alături de un sarcofag de cărămizi, în interiorul căruia printre alte obiecte s-a aflat și o monedă de la Traian (97—102)⁵. La Apulum, cu ocazia dezvelirii unui edificiu roman, lucerna STROBILI a fost găsită împreună cu o lucernă care probabil că purta stampila COMVNIS⁶, care a circulat începînd cu domnia lui Vespasian și pînă în epoca lui Traian⁷. Lucerna nr. 403 de la Apulum este de tipul IX Loeschcke = XV Iványi, cunoscută ca fiind confecționată în cea de a doua jumătate a sec. I. În consecință și pentru Dacia circulația lucernei STROBILI nu pare a fi fost posterioară anilor de domnie a împăratului Traian. Totodată, prezența lucernei în număr destul de ridicat în cele cîteva centre romane din Transilvania dezvăluie intensele relații comerciale cu producătorii din Italia nordică încă din primele zile ale provinciei.

Lucernele THALLI din același centru nord-italic⁸ au avut în Dacia, ca și în restul imperiului, o circulație destul de restrînsă. După formă lucerna THALLI nu e mai veche decît sec. II⁹.

Lucernele VETTI¹⁰, dintr-o officină din nordul Italiei, sînt cunoscute în număr mic în Italia¹¹, Gallia¹², provinciile dunărene¹³ și Dacia. La Starigrad o asemenea lucernă a fost aflată împreună cu o monedă de la Hadrian¹⁴. Epoca de confecționare pare să fi fost tot în prima jumătate a sec. II. În Dacia, la Sucidava, lucerna VETTI a fost găsită într-un mormînt de incinerare datat în sec. II, aflat sub pavajul unei șosele tîrzii¹⁵. Un al doilea exemplar de la Sucidava a fost găsit tot într-un mormînt de incinerare¹⁶.

Lucerna VIBIANI e cunoscută în Dacia pînă în prezent într-un singur exemplar. Oficina acestuia e de căutat în aceeași regiune din nordul Italiei¹⁷, ale cărei produse, în afară de Italia, au fost răspîndite în Gallia Narbonensis, Gallia, Germania Raetia, Noricum și Pannonia¹⁸. În părțile apusene ale imperiului lucerna VIBIANI e însoțită de monede de la Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Căracalla și Iulia Domna¹⁹ și în cîteva cazuri împreună cu lucernele FORTIS, CRESCES, CERIA|LIS, CDESSI²⁰. În morm. 36 de

¹ Miltner, II, p. 96; Menzel, p. 60, 63.

² Noll, *op. cit.*, p. 109.

³ Loeschcke, p. 293.

⁴ T. Fülep, in *ActaArch*, IX (1959), p. 378—380.

⁵ C. Daicoviciu — O. Floca, *Sargetia*, I, p. 13; Floca, *Sargetia*, II, p. 36.

⁶ Cserni, in *AFÉv*, VIII (1896), p. 50. Cserni dă lectura CAMNIS, dar probabil că e COMVNIS (vezi mai sus).

⁷ Loeschcke, p. 275 (87); Miltner, II, p. 87; Menzel, p. 61.

⁸ Loeschcke, p. 297 (109).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 298 (110).

¹¹ CIL, XI, 6 699, 202; Dressel, 6 736.

¹² CIL, XIII, 10 001, a, b.

¹³ CIL, III, 6 008,60, a, b; 10 184, 41; 12 012,13.

¹⁴ Loeschcke, p. 298 (110).

¹⁵ Tudor, AO, 1937, p. 84.

¹⁶ *Idem*, OR², p. 80.

¹⁷ Loeschcke, p. 298 (110).

¹⁸ Miltner, II, p. 96—97.

¹⁹ Loeschcke, p. 298 (110).

²⁰ Miltner, II, p. 96—97.

la Intercisa a fost găsită cu o monedă de la Commodus, însă ținând seama de restul inventarului funerar, mormîntul nu poate fi mai vechi decît primul sfert al sec. III¹. În general, se crede că fabricarea lucernei VIBIANI a început încă pe la sfîrșitul sec. I, continuînd în sec. II² și fiind folosită pînă pe la începutul sec. III.

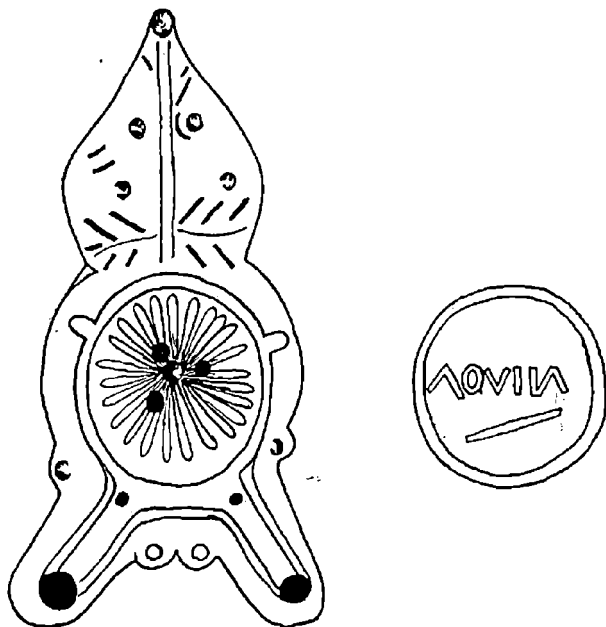

Fig. 6. — Lucernă dacică aflată la Apulum.

VIBVLEI¹², găsită într-un singur exemplar la Apulum. Avem cunoștință numai de o descoperire de la Poetovio, unde era împreună cu o monedă de la Marcus Aurelius¹³. Confecționarea, ca și circulația lucernei, în provinciile apusene și în Dacia poate începe numai în prima jumătate a sec. II.

b. LUCERNE DE FACTURĂ CENTRAL-ITALICĂ

O singură lucernă de acest gen e cunoscută în Dacia la Apulum cu stampila ANNI SER. Răspîndită în

Lucernele VIBIVS, dintr-o oficină din aceeași regiune³, slab reprezentate în Dacia, sînt cunoscute în Italia⁴, Gallia Narbonensis⁵, Gallia⁶, Germania⁷, Dalmația⁸, Pannonia⁹, iar în răsărit pînă în Bosforul cimerian¹⁰. Dintr-o descoperire de la Cannstatt s-a putut constata că lucerna VIBIVS era în circulație spre sfîrșitul sec. I¹¹. Se pare totuși că lucerna a cunoscut o mai mare circulație numai în sec. II, deoarece forma caracteristică cunoscută corespunde numai acestei epoci.

Ultima lucernă confecționată în nordul Italiei este cea cu stampila

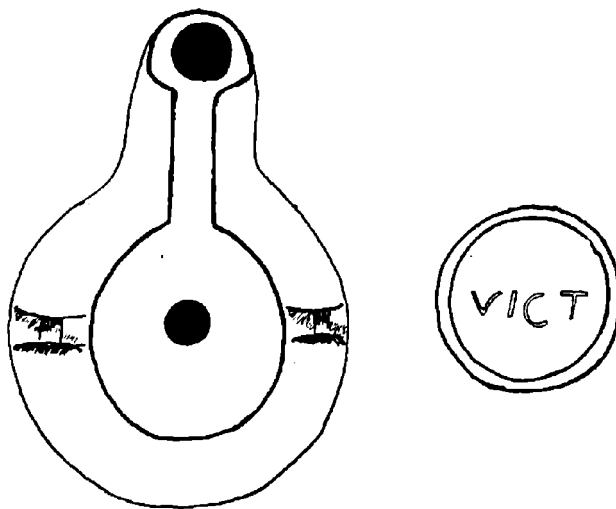

Fig. 7. — Lucernă pannonică aflată la Apulum.

¹ Sági, *op. cit.*, p. 79.

² Loeschcke, p. 298 (110); Miltner, I, p. 160; II, p. 96-97; Menzel, p. 67.

³ Loeschcke, p. 298 (110).

⁴ CIL, V, 8 114, 136; XI, 6 699, 204, a-d; Dressel, 6 738.

⁵ CIL, XII, 5 682, 121, a, b.

⁶ CIL, XIII, 10 001, 333, a.

⁷ CIL, XIII, 10 001, 333, b, c.

⁸ CIL, III, 10 184, 44.

⁹ CIL, III, 6 008, 62, 63, a; Iványi, p. 336.

¹⁰ Waldhauer, nr. 145.

¹¹ Loeschcke, p. 298 (110).

¹² *Ibidem.*

¹³ *Ibidem.*

puține exemplare în nordul Italiei¹, în Gallia Narbonensis², în Hispania³ și în Africa⁴, e frecventă însă la Roma și Ostia⁵. Această rară lucernă își are originea în oficina lui *Annius Serapiodorus* de la Ostia, unde se confecționau atât lucerne cu imagini păgâne, cât și cu imagini creștine. Cele cu imagine creștină prezintă pe capacul bazinului, în câteva variante, scena « bunului păstor »⁶. Lucerna ANNI SER de la Apulum e o lucernă cu imagine păgână, reprezentând în relief chipul lui Bacchus privind spre stînga cu chenar de lujeri și frunze, așa cum se mai întîlnesc pe câteva exemplare descoperite la Roma și Ostia. La Ostia o lucernă ANNI SER a fost găsită într-o locuință din sec. II—III, ceea ce pledează pentru aceeași epocă de circulație și confecționare⁷.

c. LUCERNE DE FACTURĂ PANNONICĂ

Datorită monografiei cercetătoarei maghiare Dora Iványi, azi se poate cunoaște un număr de cca. 10 producători de lucerne ale căror ateliere se găseau cu toată probabilitatea în Pannonia⁸. Lucernele cu marca oficinei unora din aceștia au circulat în număr nu prea mare și pe teritoriul Daciei. În ordine alfabetică prima lucernă cu marca unei oficine panonice (probabil din Poetovio) este lucerna DECIM, în Dacia cunoscută nouă printr-un singur exemplar găsit la Apulum⁹. După formă lucerna nu e mai veche de sec. II.

A doua lucernă este aceea cu stampila FLAVI, găsită în trei exemplare în două localități din sudul Daciei. Atît grafia stampilei, forma, culoarea, cât și dimensiunile lucernei corespund întru totul cu exemplarele găsite pe teritoriul Pannoniei¹⁰. Pe de altă parte, în restul imperiului nu se mai cunosc lucerne identice. Exemplarul de la Drobeta a făcut parte din inventarul funerar al mormîntului unei femei originare din Orient, *Laudicia Syra*, mormînt care a fost datat în sec. II¹¹. În Pannonia la Intercisa lucerna FLAVI a fost găsită într-un mormînt de țigle cu șase monede de argint, cea mai veche din vremea Flavilor, apoi una de la Hadrian, una de la Septimius Sever și trei de la Caracalla. Tot la Intercisa lucerna a fost găsită împreună cu o monedă de la Caracalla¹². În ce privește forma, lucernele FLAVI aparțin tipului X Loeschcke = XVII Iványi. În concluzie, epoca de circulație și de confecționare se poate plasa în sec. II și prima jumătate a sec. III.

Lucernele cu stampila lui *Iulius* sînt cunoscute în Pannonia sub forma a patru variante¹³. Alte lucerne IVLI, în afară de acelea din Pannonia și de unicul exemplar din Dacia, nu se cunosc, încît sîntem obligați să vedem și în acest obiect un produs de import panonic.

La Apulum se cunoaște lucerna VRSVLI, cunoscută în mai multe exemplare numai pe teritoriul Pannoniei¹⁴. Exemplarul de la Apulum e confecționat

¹ CIL, V, 8 114,5,6; X, 8 053,20.

² CIL, XII, 5682, 4, a,b.

³ CIL, IV, 6 256,7.

⁴ CIL, VIII, 22 644,32, a,b.

⁵ Dressel, 6 296, a,b.

⁶ H. Leclercq, DACL, I, 2, 2 223—2 230.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Iványi, p. 33.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Iványi nu amintește și pe FLAVI în lista producătorilor panonici, dar în număr mare aceste lucerne au fost aflate numai pe teritoriul provinciei Pannonia; vezi Iványi, p. 167, nr. 2 013, 2 014 și pl.

¹¹ Tudor, OR², p. 80.

¹² Iványi, p. 17—18.

¹³ Loeschcke, p. 295 (107)—296 (108); Iványi, p. 33, 334 și pl. XCII.

¹⁴ Loeschcke, p. 297 (109); Iványi, p. 33.

dintr-o pastă de culoare roșie de forma tipului X Loeschcke = XVII Iványi. La Poetovio lucernele VRSVLI au fost găsite cu monede de la Aelius Marcus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius și Claudius II și altădată cu lucerna CERALIS¹. În acest caz e posibil ca epoca de confecționare a lucernei să nu fie mai veche de mijlocul sec. II, continuând să fie confecționată și în secolul următor. Oficina VRSVLI probabil că se găsea tot la Poetovio sau prin împrejurimi.

O altă lucernă panonică găsită în Dacia, la Tibiscum, este cea cu stampila VRSVS². Atât forma, tehnica, dimensiunile, cât și imprimarea stampilei corespund întru totul cu cele descoperite pe teritoriul Pannoniei. În Pannonia se cunosc chiar mai multe variante ale stampilei lui *Ursus*. Oficina probabil că se găsea tot la Poetovio sau în împrejurimi.

Ultima lucernă, care în mod tot atât de sigur a putut fi confecționată în Pannonia, este cea cu stampila VICT³, cunoscută în Dacia la Apulum și în Moesia inferior la Tomi⁴. Cele două exemplare de la Apulum și Tomi sînt identice cu cele aflate pe teritoriul panonic, așa încît nu poate exista nici un fel de îndoială relativ la proveniență. Colecția Muzeului din Mainz cunoaște o lucernă VICT, dar se pare că aceasta a fost aflată pe teritoriul Ungariei⁵ și de altfel este identică cu cele descoperite în Pannonia⁶. În Pannonia la Intercisa această lucernă a fost găsită împreună cu o monedă anterioară epocii Antoninilor⁷, dar după formă lucerna nu e mai veche de sec. II. Se crede că oficina VICT se găsea în împrejurimile localității Aquincum.

d. LUCERNE DE FACTURĂ LOCALĂ

Problema existenței unor oficine pentru confecționarea lucernelor pe teritoriul Daciei romane a fost pusă pentru prima dată de către V. Christescu⁸. La numărul restrîns de lucerne ieșite din officinele dacice amintite de Christescu, mai tîrziu D. Tudor adaugă cîteva descoperiri din așezările romane de pe teritoriul Olteniei⁹. Mai nou M. Macrea s-a ocupat de tiparul unei lucerne, provenit dintr-o officină de la Potaissa, care avea imprimat inițialele unui producător necunoscut încă¹⁰. După părerea lui V. Christescu lucernele confecționate în Dacia sînt cele cu stampila FLAVI și VRI¹¹. Tot V. Christescu amintește de cele cîteva tipare anepigrafice găsite în Dacia, care și ele sînt dovezi pentru existența unor astfel de oficine¹². În sfîrșit, tot Christescu pune problema imitațiilor după lucernele de origine nord-italică, insistînd asupra celor cu stampila FORTIS și IANVARI¹³.

D. Tudor crede că numărul officinelor dacice pentru confecționarea lucernelor a fost ceva mai mare decît cel indicat de Christescu. Printre lucernele care ar fi fost confecționate pe teritoriul Daciei, D. Tudor amintește lucerna cu inscripția AA, despre care adaugă că sub aceste inițiale se ascunde « un producător al cărui nume întreg nu se poate ști, întîlnit numai la Romula, unde ar putea fi un

¹ Loeschcke, p. 297 (109).

² Iványi, p. 33, 216–217.

³ T. Szentléleky, în *AÉ*, 1955, p. 126.

⁴ Severeanu, p. 58, nr. 43, fig. 39.

⁵ Menzel, p. 63.

⁶ Szentléleky, *op. cit.*, p. 126.

⁷ Iványi, p. 17.

⁸ V. Christescu, *VE*, p. 72–73.

⁹ D. Tudor, *OR*¹, p. 170–172; *OR*², p. 79–80.

¹⁰ M. Macrea, în *AISC*, V (1944–1948), p. 302–303.

¹¹ Christescu, *op. cit.*, p. 72–73.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

localnic ce împrumută numai forma lămpilor marilor exportatori, pe care își pune firma »¹. Tot în seria produselor locale e amintită lucerna AGILIS|F, despre care se spune că «este un producător cunoscut numai la Drobeta»². Urmează apoi lucernele ARMENI, afirmându-se de data aceasta în mod cât se poate de just că «Armenius era un producător de opaște cunoscut numai în Dacia la Apulum» și «că își vinde marfa și în Dacia inferioară la Romula și Sucidava»³. Următorul produs local, după Tudor, ar fi lucerna cu stampila C, despre care

afirmă că «astfel semnează un producător de opaște din Drobeta»⁴. Despre lucernele CDESSI, Tudor afirmă că numele lui este al unui «producător local din Drobeta»⁵. La fel și despre lucerna care ar fi purtat stampila F se spune că se dato-

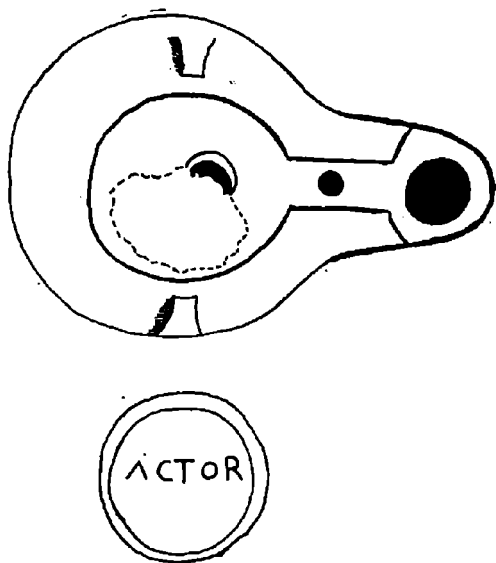

Fig. 8. — Lucernă dacică aflată la Apulum.

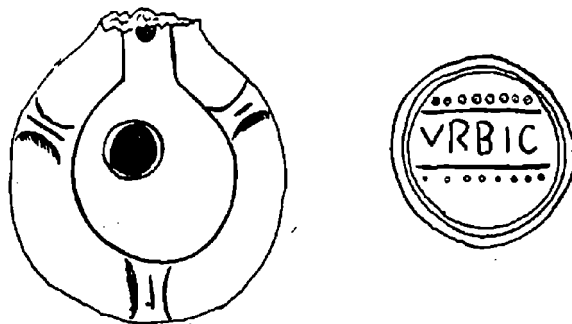

Fig. 9. — Lucernă cu inscripția VRBIC, aflată la Apulum.

rește unui «producător anonim din Drobeta»⁶. Despre lucernele FLAVI se spune, în continuare, că sînt fabricate în oficina unui oarecare *Flavius*, ale cărui produse se cunosc «numai la Drobeta și Romula» și «pare a fi local»⁷. Tot un producător local ar fi *Heraclius*, cunoscut după o lucernă de la Drobeta ce ar fi purtat stampila HER...⁸. La fel și lucernele OCTAVI, după Tudor s-ar datora unui producător ce «trebuie socotit ca localnic»⁹. În continuare se arată, în mod just de data aceasta, că lucerna VRI de la Drobeta e produsul oficinei unui oarecare *Urus*, necunoscut în alte părți și deci pe bună dreptate poate fi considerat «un producător local»¹⁰. Ultimul producător local ar fi fost *Vettus*, ale cărui lucerne, găsite mai ales în Oltenia, datorită felului cum erau confecționate, ar dovedi că sînt lucrate în oficina unui «producător cunoscut la Sucidava din primii ani ai stăpînirii romane» și că acesta ar fi «printre primii care imită lămpile bune de import»¹¹.

În urma studiului nostru referitor la lucernele stampilate, prezentat în aceste pagini, lista celor 11 oficine dacice, datorite cercetării întreprinse de D.

¹ Tudor, OR², p. 79.

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem, OR¹, p. 171.

⁶ Ibidem, OR², p. 80.

⁷ Ibidem, OR¹, p. 171; OR², p. 80.

⁸ Ibidem, OR², p. 80.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

Tudor, astăzi nu mai corespunde realității. Din lista lui D. Tudor, analizată de noi mai sus, rămân valabile numai lucernele ARMENI și VRI, restul, în mod necondiționat, trebuie eliminate din această grupă. Inscricția AA, de pe o lucernă găsită la Romula, este un grafit și deci, cum arătam mai sus, nu avem motiv să afirmăm că cele două litere ar fi inițialele patronului unei oficine. Lucernele AGILIS|F, CDESSI, OCTAVI și VETTI sînt prea bine cunoscute ca aparținînd oficinelor din nordul Italiei, așa încît asupra lor nu mai insistăm. Lucernele FLAVI, după cum s-a menționat (vezi mai sus), intră în categoria luceranelor de import pannonic. În ce privește pretenziile stampile C, F și HER... s-a văzut că ele se datorează unor lecturi greșite, neexistînd lucerne cu asemenea stampile.

Reluînd problema oficinelor de lucerne pe teritoriul Daciei, se poate deduce pe baza stampilelor existența cîtorva ateliere, cu patronii lor, ale căror nume nu se întîlnesc în alte provincii. Prima este lucerna AC, publicată de G. Téglás, ca fiind găsită la Samizegetusa. O lucernă cu o stampilă asemănătoare nu se mai găsește în altă parte și numai sub rezerva că lectura lui Téglás e corectă (și dacă nu e cumva o eroare în loc de ACTOR sau AGILIS|F, sau altceva) putem presupune existența unei oficine la Sarmizegetusa, al cărui patron semna cu aceste inițiale. Lucerna, odinioară păstrată în MD, astăzi e dispărută, astfel încît n-a mai fost posibil un control al lecturii stampilei.

Lucerna ACPTVS|F s-a găsit într-un singur exemplar numai pe teritoriul Daciei, ceea ce presupune că este un produs al unei oficine locale, ce se găsea în mod probabil la Napoca sau prin împrejurimi. Stampila ar putea să reproducă în mod greșit numele *Ac(ce)ptus*.

Un singur exemplar de lucernă cu stampila ACTOR e cunoscut pînă în prezent ca fiind descoperit la Apulum. Numele acestui patron nefiind semnalat în alte părți, credem că putem plasa în această localitate oficina lui Actor.

La fel lucerna AISE|X nu e atestată decît pe teritoriul Daciei, într-un singur exemplar. Lucerna, de o formă primitivă, avea pe fund stampila AISE|X, imprimată în sens invers. Cele cinci litere conțin numele unui patron de atelier, care putea să fi lucrat chiar la Ilișua, acolo unde a și fost aflată lucerna. Numele producătorului probabil că era *A(ulus) I(...) Sex(tus)*.

Mai cunoscute pe teritoriul Daciei sînt lucernele AQVIN, aflate la Apulum și Cristești. Oficina lui *Aquinus* (sau *Aquinius*) probabil că se găsea în una din aceste localități. O stampilă identică în afara Daciei nu se cunoaște.

Dar cea mai mare răspîndire au cunoscut lucernele ARMENI, aflate în număr de șase pe teritoriul Daciei, două în Moesia inferior și una într-o localitate necunoscută, dar sigur provenită numai de pe teritoriul Daciei sau al Moesiei inferior. Lucerna, necunoscută în alte părți ale imperiului, în mod sigur e un produs plecat fie dintr-o oficină ce se găsea în Dacia, probabil la Apulum, fie în Moesia inferior, la Tomi. Dar mai probabilă ar fi localizarea oficinei în Dacia, căci aici lucernele ARMENI au fost aflate în număr mai mare.

Lucerna CAI, sub această imprimare, nu apare nicăieri. La Aquileia se cunoaște o lucernă GAIVS¹, iar în diferite părți ale imperiului un producător de *terra sigillata*, ce semnează cu același nume sub diferite variante², dar nici

¹ CIL, V, 8 114,59.

² CIL, III, 12 012,44; 15 216, a.

unul nu pare a fi identic cu cel din Dacia. Lucerna, aflată într-un singur exemplar la Cristești, sîntem obligați să o socotim printre produsele locale, plecată din officina unui oarecare *Caius* (cognomen), sau *C(aius) A(. . . . .) I(. . . . .)* din această localitate.

Lucerna *CONI*, necunoscută din altă parte, nu poate avea decît tot o origine dacică. E posibil ca officina lui *C(aius) O(. . . . .) Ni(. . . . .)* sau *C(aius) On(. . . . .) I(. . . . .)* să fi fost chiar la Apulum, locul de aflare al lucernei.

Un alt fragment, dintr-o lucernă găsită la Cristești, poartă stampila *G.I.P.*, de asemenea necunoscută decît pe acest unic exemplar. Din nou trebuie să presupunem existența unui atelier, al cărui patron, *G(aius) I(. . . . .) P(. . . . .)*, confecționa lucerne în această localitate.

Unele variante ale lucernelor cu stampila numelui lui *Ianuaris* nu pot fi nicidecum încadrate în seria celor cunoscute în provinciile apusene. Numai cele de sub varianta *1a* (nr. 266, 267, 271, 272) sînt produse nord-italice și identice în ce privește forma și stampila cu cele din Pannonia (vezi mai sus). În schimb varianta *1b* prezintă o stampilă cu litere ce se deosebesc de lucernele panonice și aparține produselor unui atelier străin de regiunea de nord a Italiei (nr. 264, fig. 13). Și varianta *3*, *IANVARIVS | F* (*VA* și *RI* în ligatură), nu se mai regăsește în alte părți și nu poate fi decît rezultatul unui produs local (nr. 268). Varianta *4* (nr. 263), *IANVARI* (*VA* și *RI* în ligatură), necunoscută în altă parte decît la Sarmizegetusa, într-un singur exemplar, credem că se datorește tot unui atelier local. Varianta *5*, *IANVARI* (*ANV* și *RI* în ligatură), mult apropiată de cea precedentă și aflată numai în Dacia în două exemplare (nr. 269—270), e tot un produs local. În sfîrșit, varianta *6*, *V. IAN|VARI* (*VA* și *RI* în ligatură), e cunoscută numai la Sarmizegetusa (nr. 262). După felul cum se prezintă grafia stampilelor din variantele *3—6*, observăm că deși ele sînt deosebite, au totuși note comune mai ales în ce privește ligaturile. Această înrudire poate fi explicată printr-o eventuală confecționare a tuturor acestor lucerne (variantele *3—6*) într-un singur atelier, care trebuie căutat în una din localitățile mai însemnate unde au fost găsite, mai probabil Sarmizegetusa, unde de altfel se cunoaște officina unui *Ianuaris*, producător de țigle. Identitatea de nume a unui producător nord-italic și a altuia din Dacia nu trebuie să surprindă, din moment ce un astfel de cognomen este dintre cele mai răspîndite în întreg imperiul. Pe de altă parte, lucerna nr. 265, cu stampila *IANVARI* retrograd, e în mod sigur o imitație locală după un model nord-italic, grafia fiind identică cu cele de pe lucernele găsite în restul imperiului, cu diferența că pe exemplarul nostru literele au imprimarea de la dreapta spre stînga. Lucernele nr. 273, 274, 275, *ANVARI* (*NVA* în ligatură), prezintă ultima variantă, de asemenea necunoscută în altă parte, dar neavînd indicat locul de găsim; planează încă întrebarea dacă aceste trei lucerne se datoresc unei oficine din Dacia sau din Moesia inferior, de unde foarte probabil că ar putea să provină. Numele producătorului a fost fie *Ianuaris* (scris greșit cu *i* la urmă), fie *Anuaris*, gentiliciu la fel cunoscut. Un indiciu pentru data confecționării lucernelor și a activității acestei (sau acestor) oficine dacice este un mormînt cu schelet în sicriu de piatră de la Sarmizegetusa, în care s-a găsit lucerna cu varianta *4* a stampilei lui *Ianuaris*, însoțită de o monedă de bronz de la Hadrian. Lîngă Ampelum apoi, în unul din mormintele de incinerare de pe Dealul Boteș, datat după monede pe la mijlocul sec. II, s-a găsit un exemplar cu stampila variantei *5*.

Lucerna MOP aflată într-un singur exemplar la Apulum, în cazul în care lectura stampilei nu e greșită, în loc de MSD, poate fi considerată tot ca un produs local, în alte părți fiind necunoscută.

În mod sigur pe teritoriul Daciei a funcționat oficina care marca prin stampila MSD. Pe baza altor informații, numele producătorului a putut fi cunoscut și întregit prin *M(anus) S(ervius) D(onatus)*¹. Atelierul acestuia pentru confecționat lucerne era fie la Potaissa, fie la Sarmizegetusa, mai curînd însă la

Fig. 10

Fig. 11

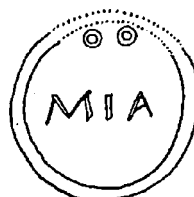

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 10. — Stampila unei lucerne dacice de la Cristești (Reg. Mureș-Aut. Maghiară). Fig. 11. — Stampila unei lucerne dacice de la Apulum. Fig. 12. — Stampila unei lucerne nord-italice de la Cristești (Reg. Mureș-Aut. Maghiară). Fig. 13. — Fragment din stampila unei lucerne dacice de la Apulum. Fig. 14. — Stampila unei lucerne pannonice aflată la Tibiscum. Fig. 15. — Stampila unei lucerne dacice aflată la Cristești (Reg. Mureș-Aut. Maghiară). Fig. 16. — Fragment din stampila unei lucerne dacice de la Apulum. Fig. 17. — Stampila unei lucerne dacice de la Cristești (Reg. Mureș-Aut. Maghiară).

Potaissa unde s-a găsit tiparul cu cele trei inițiale. Pînă acum însă nu s-a aflat nici o lucernă cu această stampilă și unica mărturie, dar destul de categorică, este tiparul de la Potaissa.

Două lucerne aflate la Napoca, din care prima poartă stampila RVSTIKF iar cealaltă RVSTIK (retrograd), se datoresc aceleiași oficine care se găsea în această localitate și semna în forma acestor două variante. În restul imperiului se regăsesc lucerne cu stampilele: ORVSTIC², RVSTI³, RVSTI AGATH⁴, RVS AGAT⁵ sau IVLI RVS⁶, dar nici una nu pare a avea o legătură cu cele aflate la Napoca. Lucernele RVSTIK F și RVSTIK au fost aflate în ruinele unui edificiu roman, dezvelit cu ocazia construirii unei aripi a Palatului Telefoanelor din Cluj, în vara anului 1951, acolo unde s-a găsit și o lucernă STROBILI și o monedă de la Hadrian. Lipsind însă observațiile stratigrafice, nu putem trece la concluzii de ordin cronologic.

O lucernă cu stampila TITVS a fost găsită într-un singur exemplar la Cristești. În restul imperiului se cunosc cîțiva producători de *terra sigillata* cu

¹ M. Macrea, *op. cit.*, p. 302–303.

² CIL, XIII, 10 001,275.

³ CIL, X, 8 053,175.

⁴ Dressel, 6 663, a.

⁵ *Ibidem*, 6 663, b.

⁶ CIL, IV, 6 256,24.

acest nume¹, dar fără nici o legătură cu patronul oficinei dacice. Din Britannia apoi se cunoaște o singură lucernă cu stampila TITVS (V mai mic)², care însă sub nici un motiv nu poate fi identificat cu *Titus* de la Cristești.

Lucerna cu stampila VRI (retrograd) e necunoscută în afară de exemplarul de la Drobeta. Cu toate că numele personal *Urus* e dintre cele mai rare în onomastica romană, trebuie să admitem activitatea acestei oficine și în această localitate, stampila fiind destul de clară.

Ultimul exemplar este fragmentul unei lucerne cu bazinul deschis găsită la Ilișua, a cărei stampilă cu greu poate fi citită (nr. 441), dar despre care putem presupune că este tot un produs al unui atelier local.

e. LUCERNE DE ORIGINE NESIGURĂ

În MNA se găsește lucerna nr. 9 cu stampila AHERc. Din descrierea lui Tocilescu nu ne putem da seama cărui tip poate să-i aparțină. Publicațiile care au fost consultate în vederea întocmirii acestei monografii nu cunosc o stampilă identică.

În fostul Muzeu « Mica » din Brad se afla, cîțiva ani în urmă, o lucernă cu stampila A.O.E. Locul de aflare al acestei lucerne a rămas necunoscut, dar e foarte posibil ca obiectul să fi fost găsit în una din așezările minerilor romani din Munții Apuseni, poate chiar în apropiere de Brad, de unde înai provin asemenea descoperiri. Din descriere și după figură, lucerna, dintr-un lut slab ars, are o formă alungită, asemănătoare lucernelor piriforme. Pe fața rezervorului, în relief, se găsește reprezentat un geniu nud, cu aripi, lăsîndu-se pe piciorul stîng, iar cu o mîna se sprijină de altarul (?) din fața lui.

Stampila A.O.E. e necunoscută pe lucernele altor provincii. Pe de altă parte, piriformitatea și ansa (pe cît se pare fără gaură) pledează pentru o datare mai tîrzie, anume sec. IV și poate chiar sec. V. Stampila A.O.E. este una din puținele inscripții latine la nord de Dunăre după anul 271.

În MNA se găsește o lucernă cu stampila greacă APICTOKPATOC scrisă în sens retrograd, în formă de cerc, cu litere asemănătoare celor cursive. Din descriere nu se poate deduce tipul lucernei.

Tot în MNA se cunoaște lucerna cu stampila Σ E, de proveniență necunoscută. Din descrierea lui Tocilescu nu putem aprecia tipul la care ar putea aparține. În schimb, se cunoaște o lucernă cu stampila CE, întregită, cu semnul probabilității prin CE [χοῦνδου]³, dar fără a avea siguranța că ambele ar fi produsul aceleiași oficine.

CONCLUZII

Majoritatea lucernelor cu stampilă, care au circulat pe teritoriul provinciei Dacia, au fost cele de tipul *Firmalampen* și în număr apreciabil cele de import

¹ CIL, III, 12 014, 151; 13 552, 109; XIII, 10 010, 1 118; B. Kuszinsky, *Budapest Regisegei*, I (1889), p. 161; T. Oswald — T. Davies Pryce, *An Introduction to the Study of Terra-Sigillata*, Londra, 1920, p. 200; Gy. Juhász, *Die Sigillaten von Brigetio* (A

Brigetioi terra sigillaták), în *DissPann*, ser. II, nr. 3, 3, Budapesta, 1936, p. 147, nr. 318; *Germania*, 21 (1937), p. 137.

² CIL, VII, 1 330, 23.

³ Miltner, II, p. 111—112.

nord-italic. După unele indicii acest tip de lucernă probabil că a pătruns în Dacia înainte de ocupația romană. Așa, de pildă, lucerna FORTIS (nr. 247) a fost găsită în una din locuințele din așezarea civilă dacică de pe Dealul Grădiștei. Îndată apoi, după formarea noii provincii, lucerna nord-italică se răspîndește tot mai mult, fiind folosită de primii locuitori ai orașelor de la nord de Dunăre, în măsura în care Dacia devenea tot mai populată. Ținînd seama de prezența lucernelor de tip vechi (tipul IX Loeschcke = XV Iványi) cu stampila ATIMETI, FORTIS, LITOGENES și STROBILI, care în majoritatea cazurilor au circulat în vremea Flaviilor pînă în anii domniei împăratului Traian, putem să ne dăm seama de intensitatea vieții romane în primii ani după cucerire. O importanță economică deosebită luase centrul roman ce se dezvoltă la Apulum, în apropierea castrului legiunii XIII Gemina. O dezvoltare tot atît de timpurie și de rapidă se constată și pentru noua Sarmizegetusa romană. La fel și așezarea autohtonă de la Cristești care, judecînd după lucernele amintite mai sus, devine un centru meșteșugăresc din cele mai de seamă, în plină dezvoltare și activitate încă pe timpul lui Traian. În aceeași situație se găseau apoi, în primii ani de la formarea provinciei, așezările rurale: Napoca, Potăissa și Romula. Lucernele cu stampila amintită mai sus ne arată că unele castre, ca bunăoară cele de la Micia, Orăștioara de Sus, Drajna de Sus, Cincșor, Vărădia și castrul mic de pămînt de la Costești, pot fi socotite printre primele existente în Dacia, datînd din vremea domniei lui Traian, originea lor putînd fi căutată în timpul războaielor dacice ¹.

Lucernele nord-italice de tip nou (tipul X Loeschcke = XVII Iványi) aproape în totalitatea lor sînt cunoscute și în Dacia. Ele se regăsesc în provincia de la nordul Dunării cam în aceeași proporție ca și în provinciile apusene. Se mai poate afirma că în ce privește importul de lucerne în sec. II, piața Daciei era alimentată în cea mai largă măsură de produsele officinelor din nordul Italiei. Epoca de înflorire a comerțului cu lucerne nord-italice în Dacia, ca și în restul imperiului, a fost epoca Antoninilor. În sec. III apoi, acest comerț scade în mod simțitor, iar în sec. IV folosirea acestei lucerne devine ceva cu totul incidental.

Cel mai important centru de desfacere a lucernelor nord-italice se găsea la Apulum. În celelalte mari localități, deși acest comerț este dovedit, nu poate fi comparat nici pe departe cu cel care se desfășura la Apulum. Aceste lucerne, atît de mult căutate, erau folosite în mod deosebit de populația de la orașe, din regiunea minelor de aur ale Munților Apuseni și într-o măsură redusă de locuitorii din așezările civile rurale. Se remarcă în schimb o slabă circulație în unele regiuni periferice ale provinciei, iar pe limesul de răsărit al Daciei aceste articole aproape că lipsesc.

Tot din categoria lucernelor de tipul *Firmalampen* fac parte cele de proveniență panonică. Comerțul cu lucerne panonice s-a făcut mai ales de-a lungul Dunării, cele mai multe fiind confecționate în officinele de la Poetovio și Aquincum, răspîndite apoi pe aceeași cale în Dacia și Moesia inferior. Importul din Pannonia era însă mult mai redus decît cel ce se făcea cu producătorii din Italia nordică.

Foarte probabil însă că importul lucernelor, la un moment dat, nu mai satisfăcea cererea piețelor orașelor dacice, care în sec. II se găseau în plină dezvoltare.

¹ Același lucru se poate afirma și pentru începutul primelor exploatări ale minelor de aur din Munții Apuseni. Și mausoleul familiei Aurelia de la

Sarmizegetusa s-ar putea să fi fost construit într-o vreme mai timpurie decît cea propusă de autori.

tare. Acest fapt a determinat confecționarea lucernelor de către *lucernarii* locali din centrele meșteșugărești din provincie. Cîteva oficine dacice se cunosc datorită stampilării lucernelor cu numele producătorului sau al patronului. Dar numărul officinelor locale trebuia să fi fost mult mai mare decît cel indicat de stampile. Cele cîteva tipare anepigrafice, de lut, aflate în Dacia¹, care au servit la modelarea lucernelor, ca și unele lucerne de un tip deosebit, neîntîlnite în alte provincii, dovedesc că întreprinderi mai mari sau mai mici existau în afară de numărul indicat de stampilele cu numele producătorilor. Numărul producătorilor cunoscuți este relativ mic față de cel care a fost în realitate. Judecînd însă situația numai din studiul stampilelor, cel mai activ centru al producătorilor de lucerne din Dacia a fost la Apulum, oraș care și în ce privește numărul celorlalte întreprinderi manufacturiere credem că a stat tot pe primul loc. Foarte probabil că aici se găseau officinele lui *Armenius*, a lui *Aquinus* (sau *Aquinius*) și a lui *Actor*. Tot aici probabil că funcționa officina unui *Ianuarius*, deosebit de cel de la Sarmizegetusa, precum și officinele altor doi producători, ce semnavă cu inițialele CONI și MOP. La Sarmizegetusa apoi existau în mod sigur cîteva oficine. Prima officină era cea a lui *Ianuarius* (în mod probabil deosebit de cel de la Apulum), ale cărui produse, în cîteva variante, au fost găsite și la Potaissa, Ampelum și Micia. Tot la Sarmizegetusa se pare că se afla officina unui producător ce semna cu inițialele AC. În cunoscuta așezare meșteșugărească de la Cristești, alături de atelierele producătorilor olari, existau în mod tot atît de sigur și cîteva oficine pentru confecționarea lucernelor, dintre care două semnavă cu inițialele CAI, G.I.P. și una cu numele *Titus*. La Napoca funcționa officina lui *Rustikus*, iar prin împrejurimi (sau poate chiar în localitate) officina lui *Ac(ce)ptus*. Ateliere pentru confecționarea lucernelor se mai aflau la Potaissa, unde pare să fi fost activă officina lui *Manius Servius Donatus*, apoi la Drobeta, unde e cunoscut producătorul *Urus*, și chiar la Ilișua, unde probabil că a lucrat *A(ulus) I(. . . .) Sex(tus)*.

Cîteva lucerne, care poartă stampila unor cunoscuți producători nord-italici, în mod cert sînt de factură locală. Imitația sau chiar falsificarea lucernei este un fenomen răspîndit în întregul imperiu. Se căuta să se imite cît mai mult lucernele cu stampila FORTIS. În mod probabil că unele din lucernele cu stampila FORTIS, aflate în Dacia, se datoresc unor meșteri locali. Astfel bunăoară, lucerna nr. 220 de la Ampelum, dintr-o pastă cenușie, este rezultatul unei imitații după o lucernă nord-italică. Tot atît de sigur și lucerna nr. 265 de la Drobeta, cu stampila IANVARI retrograd, e de asemenea o imitație locală, după un model de import nord-italic. Dar nu întotdeauna cînd o lucernă este lucrată mai puțin îngrijit, sau dintr-o pastă impură, ori cu stampilă mai greu de citit, se poate afirma că ar fi rezultatul unei imitații. Se știe că și officinele din Italia produceau uneori marfă de slabă calitate.

Producția officinelor dacice, în ce privește cantitatea articolelor, față de cele importate, era destul de redusă. Din următoarea statistică ne putem da seama de această realitate, constatată pînă în momentul redactării:

AC	1 exemplar,
ACPTVS F	1 exemplar,

¹ Christescu, *op. cit.*, p. 73; Tudor, *OR*², p. 78-79. Un tipar inedit în Muzeul din Gherla, iar

altul în Muzeul din Lugoj.

ACTOR	1 exemplar,
AISE X	1 exemplar,
AQVIN	3 exemplare,
ARMENI	7 exemplare în Dacia, 2 exemplare în Moesia inf.,
CAI	1 exemplar,
CONI	1 exemplar,
G.I.P.	1 exemplar,
IANVARI de la Apulum	1 exemplar,
<i>Ianuaris</i> de la Sarmizegetusa	5 exemplare,
MOP	1 exemplar,
<i>Manius Servius Donatus</i>	0
RVSTIK	2 exemplare,
TITVS	1 exemplar,
VRI	1 exemplar.

Singurele lucerne deci, care au cunoscut o răspîndire mai mare și care au depășit limitele provinciei Dacia, au fost produse de oficina lui Armenius de la Apulum.

Majoritatea lucernelor dacice cu stampilă aparțin celor din categoria *Firmalampen* și anume tipului celui mai obișnuit în circulație în sec. II (tipul X Loeschcke = XVII Iványi). Probabil că și officinele dacice au depus cea mai mare activitate în cursul acestui secol. Acestui tip îi aparțin lucernele: ACPTVS F, ACTOR, AQVIN nr. 24, ARMENI, IANVARI (probabil numai unele variante), M'S D, RVSTIK (ambele variante), TITVS și VRI. Lucerna AQVIN nr. 17 reproduce tipul XVII varianta 1 Iványi, iar lucerna CAI prezintă o oarecare asemănare cu tipul VIII Iványi. Două lucerne, AISE|X și nr. 441, au însă o formă primitivă, cu bazinul rotund și fără capac, din care se desface un mic *rostrum*. Restul lucernelor, AC, CONI, G.I.P., MOP, neputînd fi văzute, sau starea lor fiind prea fragmentară, nu se poate aprecia tipologia la care au aparținut.

În ce privește dimensiunile, lucernele dacice nu depășesc în mărime pe cele de import. Cea mai mare este lucerna ACPTVS F, cu dimensiunile: 16,03 × 9,05 × 4,04 cm. Celelalte lucerne de tipul *Firmalampen* au următoarele dimensiuni:

ACTOR	8,09 × 6 × 3 cm;
AQVIN (nr. 18) fragment	lungimea nu depășea însă 9 cm;
ARMENI (nr. 24)	9,03 × 6 × 3,04 cm;
ARMENI (exemplar din Moesia inf.)	9,01 × 6,01 × 2,07 cm;
ARMENI (exemplar din Moesia inf.)	10,01 × 5,07 × 2,07 cm;
RVSTIK F	8,01 × 5,06 × 2,07 cm;
RVSTIK	8,02 × 5,09 × 2,07 cm.

Culoarea pastei din care sînt confecționate lucernele este în general roșie, în afară de lucernele ARMENI, care sînt de culoare cenușie. Suprafața, la aproape fiecare exemplar, a fost prevăzută cu o culoare brună, un fel de firnis foarte diluat; lucernele ARMENI au un înveliș dintr-o culoare neagră. Lucerna AISE X de formă primitivă, cu dimensiunile de 8,08 × 7,08 × 2,03 cm, se apropie de tipul

XII Loeschcke. Și aici pe fața exterioară s-a aplicat o culoare brună deschisă, alternând uneori cu brun închis. Interiorul rezervorului de asemenea a fost vopsit cu o substanță roșie.

În Dacia însă, s-au confecționat și lucerne de o formă mai elegantă, deosebită de cunoscutele *Firmalampen*. Este cazul lucernei CAI de la Cristești, de formă circulară, la mijloc cu un orificiu central, iar pe marginea bordurii cu zece orificii cu urme de foc. La fel și lucerna AQVIN (nr. 17) de la Apulum, cu dimensiunile: 9,07 × 5,05 × 3,08 cm, prevăzută cu două *rostra*, are o formă deosebită, lucrată cu oarecare pretenții artistice.

Stampilele pe lucernele dacice s-au aplicat, ca și la cele italice, pe fundul obiectului. Numai pe una din lucernele RVSTIK (nr. 371) stampila a fost aplicată pe bordura capacului, așa cum se întâlnește la unele lucerne OCTAVI de factură nord-italică. Uneori literele de pe stampile sînt destul de corecte, dar există și grafii ce denotă multă stîngăcie, uneori chiar greșeli (exemplu ACPTVS). Se întâlnește și imprimarea retrogradă, obișnuită pe lucernele de imitație. În general se poate spune că producătorii de lucerne din Dacia imită atît forma lucernelor, cît și modul de a imprima stampila, al marilor producători din Italia nordică. Astfel *Ac(ce)ptus* și *Rustikus* probabil că imită lucerna și stampila lui *Agilis*, *Aprio* sau *Lucius*, care adăugau la nume cuvîntul *f(ecit)*.

Producătorii din Dacia semnează numele fie cu două sau trei inițiale, fie numai printr-un cognomen. În cazul că numele era imprimat numai cu inițiale, producătorul era un cetățean roman; așa a fost A(. . . . .) C(. . . . .), A(*ulus*) I(. . . . .) *Sex(tus)*, C(*aius*) A(. . . . .) I(. . . . .), C(*aius*) O(. . . . .) Ni(. . . . .)(?), G(*aius*) I(. . . . .) P(. . . . .), M(*arcus*) O(. . . . .) P(. . . . .) și M(*anius*) S(*ervius*) D(*onatus*). Ceilalți producători, *Ac(ce)ptus*, *Actor*, *Aquinus*, *Armenius*, *Ianuaris*, *Rustikus*, *Titus* (cognomen) și *Urus*, foarte probabil că erau de origine modestă, peregrini sau liberti. Unii dintre ei erau și patronii altor ateliere, cum a fost bunăoară *Manius Servius Donatus*, care avea și officină pentru confecționarea cărămizilor în apropiere de Sarmizegetusa¹ și, în mod probabil, *Ianuaris*, tot de la Sarmizegetusa, care, de asemenea, mai avea și un atelier de țigle². Aceștia, ca și *Armenius* și *Aquinus*, erau proprietarii unor ateliere mai mari, unde munca se făcea cu ajutorul lucrătorilor calificați, angajați și salariați de către patron. Dar în mod tot atît de cert în aceste ateliere puteau fi întîlniți, după împrejurări, un număr mai mare sau mai mic de sclavi, proprietatea patronului, folosiți mai ales la muncile mai grele — transportul lutului, frămîntarea lutului, obținerea pasteii, încălzirea cuptoarelor.

Lucernele confecționate în Dacia, deși în număr mult mai redus decît cele importate, nu erau cu nimic inferioare celor de origine panonică sau italică; ele erau tot atît de practice și de durabile. Producătorii, amintiți mai sus, au fost lipsiți de originalitate în confecționarea lucernelor, totuși, uneori, ei au dat dovadă și de oarecare fantezie, mai ales în ce privește ornamentarea, la unii, cum au fost *Aquinus* și C(*aius*) A(. . . . .) I(. . . . .), remarcîndu-se calități de adevărați artiști.

¹ O. Floca, în *Dacia*, IX—X (1941—1944), p. 431—440; Macrea, în *Dacia*, XI—XII (1945—1947), p. 275—280; idem, în *AISC*, V (1944—1948), p. 302—303.

² C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV (1927—1932), p. 552, fig. 50. În mod probabil că stampila de pe țigla reprodusă în figură se citește IANV.

Încheiem această lucrare cu observația că studiul inscripțiilor de pe lucernele aflate în provincia romană de la nord de Dunăre va putea sta la baza unui capitol dintr-o viitoare monografie de istorie economică a Daciei romane.

NICOLAE GOSTAR

LISTA LOCALITĂȚILOR DE UNDE PROVIN LUCERNELE

LOCALITĂȚI ANTICE

Sarmizegetusa, Sarmizegetusa (înainte Grădiștea Hațegului), r. Hațeg, reg. Hunedoara.
Apulum, Alba Iulia cu suburbia Partoș.
Nașoca, Cluj.
Drobeta, Turnu Severin.
Romula, Reșca, r. Caracal, reg. Oltenia.
Potaissa, Turda.
Dierna, Orșova.
Ampelum, Zlatna, r. Alba Iulia, reg. Hunedoara.
Porolissum, Moigrad, r. Zalău, reg. Cluj.
Tibiscum, Jupa, r. Caransebeș, reg. Banat.
Micia, Veșel, r. Ilia, reg. Hunedoara.
Sucidava, Celeiu, r. Corabia, reg. Oltenia.
Alburnus Maior, Roșia Montană, r. Cîmpeni, reg. Cluj.
Salinae, Ocna Mureșului, r. Aiud, reg. Cluj.

LOCALITĂȚI MODERNE

Almașul Mare, r. Marghita, reg. Crișana.
 Baia de Arieș, r. Cîmpeni, reg. Cluj.
 Băița, r. Brad, reg. Hunedoara.
 Berzovia, r. Gătaia, reg. Banat.
 Cincu, r. Agnita, reg. Brașov.
 Cioroiul Nou, r. Băilești, reg. Oltenia.
 Corna, r. Cîmpeni, reg. Cluj.
 Corpadea, r. Cluj, reg. Cluj.
 Costești, r. Orăștie, reg. Hunedoara.
 Cristești, r. Tîrgu Mureș, Regiunea Mureș-Autonomă Maghiară.
 Cubin, în Banatul Sîrbesc, R.P.F. Iugoslavia.
 Drajna de Sus, r. Teleajen, reg. Ploești.
 Ghelar, r. Hunedoara, reg. Hunedoara.
 Gostavăț, r. Caracal, reg. Oltenia.
 Grădiștea Muncelului, r. Orăștie, reg. Hunedoara.
 Ilișua, r. Beclean, reg. Cluj.
 Mănărade, r. Mediaș, reg. Brașov.
 Miercurea Sibiului, r. Sebeș, reg. Hunedoara.

Oarda (de Jos sau de Sus), r. Alba Iulia, reg. Hunedoara.
 Orăștioara de Sus, r. Orăștie, reg. Hunedoara.
 Pancevo, în Banatul Sîrbesc, R.P.F. Iugoslavia.
 Răcari, r. Filiași, reg. Oltenia.
 Războieni, r. Aiud, reg. Cluj.
 Ruda-Brad, r. Brad, reg. Hunedoara.
 Sîntămăria-Orlea, r. Hațeg, reg. Hunedoara.
 Suceag, r. Cluj, reg. Cluj.
 Turdaș, r. Orăștie, reg. Hunedoara.
 Ungra, r. Rupea, reg. Brașov.
 Vărădia, r. Oravița, reg. Banat.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE FOLOSITE PE LÎNGĂ CELE PREVĂZUTE
 LA SFÎRȘITUL VOLUMULUI

- Ackner-Müller = M. J. Ackner—Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena 1865.
- Bărcăcilă, *Drubeta* = Al. Bărcăcilă, *Drubeta, azi Turnu Severin*, extr. din *Boabe de Grâu*, nr. 10—11, 1931.
- Christescu, *VE* = V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești 1929.
- Cserni, *AFT*, II = B. Cserni, *Alsófeher Vármegye történelme*, II, Aiud 1901.
- Daicoviciu, *Așezările dacice* = C. Daicoviciu—Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București 1951.
- Dressel = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. XV, pars posterior, fasc. I. *Inscriptiones urbis Romae Latinae, Instrumentum domesticum*, editit Henricus Dressel, Berlin 1899.
- Floca, *BMATM* = O. Floca, *Colecția Arheologică a Muzeului de Arheologie și Etnografie a Palatului Cultural din Tîrgu Mureș. Buletinul Muzeului Arheologic al Societății de Istorie, Arheologie și Etnografie din Tîrgu Mureș*, nr. 1, extr. din *Gazeta Ilustrată*, nr. 6—7, 1937.
- Floca, *Desc.* = O. Floca, *Considerațiuni asupra unor monete barbare dace. O mică descoperire arheologică la Sarmizegetusa*, Deva 1935.
- Floca, *Ghid.* = O. Floca — V. Șuiaga, *Ghidul Județului Hunedoara*, Deva 1936.
- Gummerus = Gummerus, *Industrie und Handel*, în *RE*, IX, 1470 și urm.
- Intercisa I* = *Intercisa I (Dunapentele — Sztálinváros)*, *Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, în *ArchHung*, N.S., XXXIII (1954), Budapesta.
- Iványi = D. Iványi, *Die Pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht*, în *DissPann.*, ser. 2, nr. 2, Budapesta 1935.
- Kóródy-Kárpics = P. Kóródy—J. Kárpics, *Az Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi Egyesület, 1912. Évi működése és Muzeumának állapota 1912. Évben (Tiszenhetedik Évkönyv gyanánt)*, Alba Iulia 1913.
- Loeschcke = S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich 1919.

- Menzel = H. Menzel, *Antike Lampen in römisch germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz 1954.
- Mihalik, Jelentés = J. Mihalik, *Jelentés a Múzeumak és Könyvtárak országos főfelügyelőségének 1913 Évi Működéséről*; Budapesta.
- Milleker, DR, II = B. Milleker, *Délmagyarország Régiszeleletei*, II, Timișoara 1897.
- Miltner, I = Fr. Miltner, *Die antiken Lampen in Eisenstadt*, in *JOAI*, XXIV (1929), Bbl.
- Miltner, II = Fr. Miltner, *Die antiken Lampen in Klagenfurter Landesmuseum*, in *JOAI*, XXVI (1930), Bbl.
- Neugebauer = I. F. Neugebauer, *Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Brașov 1851.
- Severeanu = Dr. G. Severeanu, *Lampes en terre-cuite appartenant aux collections du Musée Municipal de Bucarest et du Dr. Severeano*, in *Bucureștii. Revista Muzeului și a Pinacotecei Municipiului București*, an. II, 1—2, 1936.
- Tocilescu, MES = Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, București 1902.
- Toutain = J. Toutain, art. *Lucerna, Lychnus*, in *DA*, III, 2, p. 1322 și urm.
- Tudor, MIR, I = D. Tudor, *Monumente inedite din Romula*, partea I, in *BCMI*, 1938.
- Tudor, MIR, II = D. Tudor, *Monumente inedite din Romula*, partea II, in *BCMI*, 1940.
- Tudor, OR¹ = D. Tudor, *Oltenia romană*¹, București 1942.
- Tudor, OR² = D. Tudor, *Oltenia romană*², București 1958.
- Waldhauer = O. Waldhauer, *Kaiserliche Ermitage. Die antiken Lampen*, Petersburg 1914.

НАДПИСИ НА СВЕТИЛЬНИКАХ ЭПОХИ РИМСКОЙ ДАКИИ

РЕЗЮМЕ

Большинство светильников с клеймом, распространенных на территории провинции Дакия, принадлежат к типу FIRMALAMPEN; значительную часть их ввозили из северной Италии. Судя по некоторым признакам, этот тип, вероятно, проник в Дакию до римского завоевания. Так, например, светильник FORTIS (№ 246) был обнаружен в одном из жилищ дакийского гражданского поселения в Дялул Грэдиштей. Потом, непосредственно после образования новой провинции, северо-италийский светильник распространяется все более и более, будучи использован первыми обитателями расположенных к северу от Дуная городов, по мере увеличения народонаселения Дакии. Если учитывать наличие светильников древнего типа (тип IX Лешке = XV Ивани) с клеймом ATIMETI, FORTIS, LITOGENES и STROBILI, в большинстве случаев употреблявшихся в эпоху Флавиев и в период правления императора Траяна, то можно представить себе, насколько кипучей была жизнь римского населения в первые годы после покорения Дакии. Особое значение в хозяйственной жизни страны приобрел римский центр, развившийся в Апулуме близ castrum легиона XIII GEMINA. Столь же равный и бурный рост отмечается и в новой римской Сармисегетузе. Так же раз-

вивается и автохтонное поселение в Кристешти: судя по вышеупомянутым светильникам, оно становится одним из значительнейших ремесленных центров, достигшим полного расцвета и бурно развивавшимся еще во времена Траяна. В том же положении находились уже в первые годы образования провинции сельские поселения Напока, Потаисса и Ромула. Светильники с вышеупомянутым клеймом свидетельствуют о том, что некоторые *castum*, как например в Мищи, Орэштоаре де Сус, Дражне де Сус, Чинкшоре, Вэрэдиш, а также небольшое земляное укрепление в Костешти, можно считать одними из первых в Дакии, восходящими к времени правления Траяна. Происхождение их можно отнести к периоду дакийских войн.

Североиталийские светильники нового типа (тип Лешке X = Иванн XVII) почти все известны и в Дакии. Их находят в провинции к северу от Дуная примерно в той же пропорции, что и в западных провинциях. Что касается ввоза светильников во II в., то дакийский рынок широко снабжался изделиями мастерских северной Италии. Эпохой расцвета торговли североиталийскими светильниками в Дакии, как и в остальной империи, была эпоха Антонинов. В III в. этот вид торговли значительно слабеет, а в IV в. использование указанных светильников становится совершенно случайным. Найденные в Дакии североиталийские светильники носят следующие клейма: AGILIS F, APOLAVSTI, APRIOF, ATIMETI, CAMPILI, CASSI и LCASSI, C. DESSI, SERIALIS, CPSF, CRESCES, DONATI, FAOR и FAVOR F, FELIX, FESTI, FORTIS, IANVARI, IEGIDI, LITOGENES и LITOGEN, L.L.C., LVCIVS (с вариантами), LVPATI, MIA, MVRRI, NERI, OCTAVI, OPTATI, PROBI и PROBVS, PROCLI, PVLII, QGC, SEXTI (с вариантами) STROBILI, THALLI, VETTI, VIBIANI, VIBIVS и VIBVLEI.

Главнейший центр продажи североиталийских светильников находился в Апулуме. Хотя эта торговля документирована и в других местностях, ее нельзя даже сравнивать с тем, как она развивалась в Апулуме. Эти столь ходкие светильники главным образом употребляло население городов в области золотых приисков западных Карпат и в меньшей мере — жители сельских гражданских поселений. Отмечается малое распространение в некоторых окраинных областях провинции, на восточной же границе Дакии этот товар почти совершенно отсутствует.

На территории Дакии, в Апулуме, найден светильник средне-италийского происхождения с клеймом ANNI SER.

К той же категории типа *Firmalampen* относятся светильники из Паннонии. Торговля ими вначале развивалась вдоль Дуная; большинство из них изготовляли в мастерских в Петевно и Аквинкуме, затем они распространились по тому же пути в Дакии и Нижней Мезии. Однако ввоз из Паннонии был значительно меньше, чем из северной Италии. В Дакии найдены следующие светильники паннонского происхождения: DECIM, FLAVI, IVLI, VRSVLI, VRSVS и VICT.

Вопрос о существовании мастерских для изготовления светильников на территории римской Дакии был впервые выдвинут В. Кристеску. К ограниченному числу упомянутых Кристеску светильников работы дакийских мастеров Д. Тудор добавляет позднее несколько находок на римских поселениях на территории Олтении. Недавно М. Макря исследовал клеймо светильника, изготовленного в мастерской Потаиссы, на котором были инициалы еще неизвестного мастера. По мнению В. Кристеску изготовленные в Дакии светильники носят клейма FLAVI и VRI. Кристеску упоминает также о нескольких найденных в Дакии анэпиграфических формах, также свидетельствующих о существовании подобных мастерских. Наконец, В. Кристеску выдвигает вопрос об имитациях североиталийских светильников, обращая особое внимание на светильники с клеймами FORTIS, IANVARI.

Д. Тудор полагает, что количество дакийских мастерских, выделявавших светильники, несколько больше, чем указывает Кристеску. Среди изготовленных в Дакии светильников Д. Тудор упоминает об экземпляре с надписью AA, о котором он говорит, что под этими инициалами скрывается «мастер, полного имени которого нельзя узнать; оно встречается лишь в Ромуле, где могло принадлежать местному жителю, который заимствовал лишь форму светильников крупных экспортеров и ставил на ней свои инициалы». Среди местных изделий также упоминается светильник AGILIS F, о

котором говорится, что он работы мастера, известного лишь в Дробете. О светильниках ARMENI справедливо сказано, что «Армений, изготовлявший светильники, был известен лишь в Дакии, в Апулуме, и сбывал свой товар также в Нижней Дакии, в Ромуле и Сучидаве». По мнению Тудора, следующим изделием местного производства был светильник с клеймом С; о чем он говорит, что «такова подпись мастера из Дробеты». О светильниках CDESSI Тудор полагает, что это имя «местного мастера из Дробеты». О светильнике с клеймом F также говорится, что его изготовил якобы «анонимный мастер из Дробеты». О светильниках FLAVI говорится далее, что они изготовлены в мастерской некоего Флавивса, изделия которого известны «лишь в Дробете и Ромуле, и, повидимому, он местный житель». Местным мастером является, якобы и Гераклий, известный по светильнику из Дробеты с клеймом HER.... По мнению Тудора и светильники OCTAVI изготовлены мастером, которого следует считать местным. Далее, правильно на этот раз, указывается, что светильник VRI из Дробеты изготовлены в мастерской некоего Уруса, неизвестного в других местах, которого, следовательно, справедливо считать «местным мастером». Последним автохтонным мастером якобы является Ветт, светильники которого, обнаруженные главным образом в Олтении, доказывают своей фактурой, что они были изготовлены в мастерской «мастера, известного в Сучидаве уже в первые годы римского владычества» и что он был «одним из первых, кто начал имитировать хорошие привозные светильники».

В результате данной работы автора о светильниках с клеймом список 11 дакийских мастерских, составленный на основании исследования Д. Тудора, утрачивает в настоящее время всякую ценность. Из списка Д. Тудора остаются в силе лишь светильники ARMENI и VRI. Остальные следует безоговорочно исключить из этой группы. Надпись AA на обнаруженном в Ромуле светильнике представляет собой графитто, а потому нет основания утверждать, что указанные две буквы — инициалы хозяина мастерской. Светильники AGILIS F, CDESSI, OCTAVI и VETTI слишком хорошо известны, как изделия мастерских Северной Италии, так что автор на них более не останавливается. Как уже было указано, светильники FLAVI входят в категорию ввезенных из Паннонии. Что касается так называемых клейм С, F и HER. . . , то они объясняются неправильной расшифровкой: светильников с подобными клеймами не существует.

Весьма возможно, что в определенный момент ввоз североиталийских светильников более не удовлетворял требованиям рынка дакийских городов, находившихся во II в. в полном расцвете. Это обусловило изготовление светильников местными мастерами в ремесленных центрах провинции. Несколько дакийских мастерских стали известны благодаря клейму на светильнике с именем мастера или хозяина мастерской. Однако число местных мастерских должно было быть гораздо большим, чем установленное на основании клейм. Несколько обнаруженных в Дакии анэпиграфических глиняных форм, служивших для формовки светильников, и некоторые светильники особого типа, не встречаемые в других провинциях, доказывают, что существовали и другие более крупные или более мелкие предприятия кроме тех, о которых свидетельствуют клейма с именем мастера. Число известных мастеров сравнительно мало по отношению к существовавшему в действительности. Судя лишь по изучению клейм, наиболее оживленный центр изготовления светильников был в Апулуме, находившемся на первом месте и в отношении количества других предприятий ручного производства. Весьма вероятно, что здесь находились мастерские, ставившие клейма ARMENI, AQVIN, ACTOR, IANVARI (отличное от клейма из Сармисегетызы) CONI и MOR. В Сармисегетызе несомненно существовало несколько мастерских. Первая из них, с подписью *Ianuaris*, изготовляла несколько вариантов светильников, распространявшихся и в других местностях. Также в Сармисегетызе, повидимому, находилась мастерская, ставившая инициалы AC. На известном ремесленном поселении в Кристеши, наряду с гончарными мастерскими, существовало так же достоверно и несколько мастерских для изготовления светильников; две из них ставили инициалы CAI, G.I.P. а одна — TITVS. В Напоке была мастерская, ставившая клейма RVSTIK F и RVSTIK, а в ее окрестностях (или быть может, в той же местности) мастерская с клеймом ACPTVS F. Мастерские для изготовления светильников находились и в Потаиссе (известно клеймо одной из них M'S D-Маний

Сервий Донат), а в Дробете была известная мастерская с клеймом VRI. Возможно, что и в Иллиупе существовала мастерская, ставившая клеймо AISE X.

Несколько светильников с клеймом известных северониталийских мастеров несомненно местной фактуры. Имитация или даже фальсификация светильников — явление, распространенное по всей империи. Больше всего имитируют светильники с клеймом FORTIS. Вероятно, некоторые найденные в Дакии светильники с клеймом FORTIS — работы местных мастеров. Так, светильник № 220 из Ампулума, выделанный из серого теста, — результат подражания северониталийскому образцу. Так же достоверно и то, что светильник № 265 из Дробеты с клеймом IANVARI в обратном порядке тоже является имитацией привозного северониталийского образца. Но не всегда, в тех случаях когда светильник сработан менее тщательно, либо из неочищенного теста, либо его клеймо менее разборчиво, можно утверждать, что он результат подражания. Известно, что мастерские в Италии подчас производили низкокачественный товар.

По сравнению с привозным товаром количество продукции дакийских мастерских было довольно ограничено. Об этом свидетельствуют нижеследующие статистические данные: AC—1 экземпляр, ARMENI—7 экземпляров в Дакии и 2 экземпляра в Нижней Мезии, CAI—1 экземпляр, CONI—1 экземпляр, G. I. P.—1 экземпляр, ACPTVSF—1 экземпляр, ACTOR—1 экземпляр, AISEX—1 экземпляр, AQVIN—3 экземпляра, IANVARI из Апулума—1 экземпляр, *Ianuaris* из Сармисагетызы—5 экземпляров, MOP—1 экземпляр, M'SD (Маний Сервий Донат)—0 экземпляров, RVSTIK F и RVSTIK—2 экземпляра, TITVS—1 экземпляр, VRI—1 экземпляр. Следовательно, единственными светильниками, пользовавшимися большим распространением и перешедшими границы провинции Дакии, были изделия мастерской *Armenius* в Апулуме.

Большинство дакийских светильников с клеймом относятся к категории *Firmalampen*, точнее, к типу, имевшему наибольшее распространение во II в. (тип X по Лешке = XVII по Ивани). Вероятно, деятельность дакийских мастерских достигла наибольшего расцвета в этом веке.

В Дакии изготовляли, однако, и светильники более изящной формы, отличной от известных *Firmalampen*. Таковы светильники CAI из Кристешти, округлой формы с центральным отверстием в середине и десятью отверстиями со следами огня на краю бордюра. Светильник AQVIN (№17) из Апулума с двумя *rostra* также имеет особую форму и носит отпечаток более требовательного мастерства.

В основном изготовленные в Дакии светильники, хотя и менее многочисленные, чем привозные, качественно ничуть не уступали северониталийским или паннонским; они были столь же удобны и прочны. Вышеупомянутые мастера были лишены творческой оригинальности в производстве светильников, все же иногда они проявляли и некоторую фантазию, особенно в орнаментике; у некоторых, например у мастеров, изготовлявших светильники AQVIN и CAI, было подлинное художественное дарование.

В заключении автор отмечает, что изучение надписей на светильниках, найденных в расположенной к северу от Дуная римской провинции, может лечь в основу будущей монографии по экономической истории римской Дакии. Он полагает, что настоящая статья послужит при изучении товарооборота, истории торговли и ручного производства в Дакии во II и III вв.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

- Рис. 1. — Дакийский светильник, найденный в Сучаге (Клужский р-н, Клужская обл.).
 Рис. 2. — Дакийский светильник, найденный в Напоке.
 Рис. 3. — Дакийский светильник, найденный в Напоке.
 Рис. 4. — Светильник с надписью AONIA, найденный в Кристешти (Муреш-Венгерская Автономная область).
 Рис. 5. — Фрагмент дакийского светильника, найденного в Кристешти (Муреш-Венгерская Автономная область).
 Рис. 6. — Дакийский светильник, найденный в Апулуме.
 Рис. 7. — Паннонский светильник, найденный в Апулуме.
 Рис. 8. — Дакийский светильник, найденный в Апулуме.
 Рис. 9. — Светильник с надписью VRBIC, найденный в Апулуме.

- Рис. 10. — Клеймо дакийского светильника, найденного в Кристешти (Муреш-Венгерская Автономная область).
- Рис. 11. — Клеймо дакийского светильника из Апулума.
- Рис. 12. — Клеймо северопалийского светильника из Кристешти (Муреш-Венгерская Автономная область).
- Рис. 13. — Фрагмент клейма дакийского светильника из Апулума.
- Рис. 14. — Клеймо паннонского светильника, найденного в Тябискуме.
- Рис. 15. — Клеймо дакийского светильника, найденного в Кристешти (Муреш-Венгерская Автономная область).
- Рис. 16. — Фрагмент клейма дакийского светильника из Апулума.
- Рис. 17. — Клеймо дакийского светильника из Кристешти (Муреш-Венгерская Автономная область).

LES INSCRIPTIONS DES LAMPES DE LA DACIE ROMAINE

RÉSUMÉ

La plupart des lampes marquées ayant circulé sur le territoire de la province de Dacie sont celles du type *Firmalampen*, les plus nombreuses provenant du nord de l'Italie. D'après certains indices, il semble que ce type de lampe aurait déjà pénétré en Dacie avant l'occupation romaine. C'est ainsi que la lampe FORTIS (n° 246) a été trouvée dans une habitation de l'établissement civil dace de Grădiștea Muncelului. Ensuite, dès la constitution de la nouvelle province et à mesure que la population de celle-ci s'accroît, la lampe du nord de l'Italie se répand, toujours davantage, chez les habitants des premières villes situées au nord du Danube. La présence des lampes d'un type plus ancien (type IX Loeschcke = XV Iványi), aux marques ATIMETI, FORTIS, LITOGENES et STROBILI, qui ont circulé en général à l'époque des Flaviens et jusque sous le règne de Trajan, nous permet de nous rendre compte de l'intensité de la vie romaine dès les premières années qui ont suivi la conquête. L'on constate ainsi l'importance économique toute spéciale prise par le centre romain d'Apulum, proche du camp de la légion XIII Gemina. De même la nouvelle Sarmizegetusa romaine connaît un développement précoce et rapide. De même encore, l'établissement autochtone de Cristești, à en juger d'après la présence des lampes mentionnées plus haut, semble être devenu un centre artisanal actif et en plein développement dès le règne de Trajan. Des constatations identiques sont valables, au cours des années de début de la province, pour les centres ruraux de Napoca, de Potaissa et de Romula. Enfin la présence des lampes aux marques citées plus haut établit que des camps, comme ceux de Micia, Orăștioara de Sus, Drajna de Sus, Cincșor, Vărădia, ainsi que le petit camp en terre de Costești, doivent être considérés parmi les premiers de Dacie, contemporains du règne de Trajan, leur origine remontant probablement à l'époque des guerres daciques.

Les lampes du nord de l'Italie de type nouveau (type X Loeschcke = XVII Iványi) sont, dans leur presque totalité connues aussi en Dacie. On les retrouve dans la province du nord du Danube dans une proportion presque égale à celle constatée dans les provinces occidentales. On peut affirmer également qu'en ce qui concerne l'importation de lampes au IIe siècle, le marché dace était alimenté en tout premier lieu par les ateliers du nord de l'Italie. L'époque d'épanouissement du commerce de lampes du nord de l'Italie fut, en Dacie, comme dans le reste de l'Empire, l'époque des Antonins. Ce commerce décline sérieusement au cours du IIIe siècle, pour devenir simplement sporadique au IVe siècle. Les lampes du nord de l'Italie trouvées sur le territoire de la Dacie sont les suivantes : AGILIS/F, APOLAUSTI, APRIO/F, ATIMETI, CAMPILI, CASSI et LCASSI, CDESSI, CERIA/LIS, CPSF, CRESCES, DONATI, FAOR et FAVORF, FELIX, FESTI, FORTIS, IANVARI, IEGIDI, LITOGENES et LITOGEN, L.L.C., LVCIVS (avec des variantes), LVPATI, MIA, MVRRI, NERI, OCTAVI, OPTATI, PROBI et PROBVS, PROCLI, PVLLI, QGC, SEXTI (avec des variantes), STROBILI, THALLI, VETTI, VIBIANI, VIBIVS, VIBVLEI.

Le principal marché de vente des lampes de l'Italie du nord était celui d'Apulum. Ce commerce est prouvé pour la plupart des autres localités importantes, mais ne peut souffrir aucune comparaison avec celui dont Apulum était le siège. Ces lampes étaient employées en

premier lieu par la population des villes situées dans la région des mines d'or des Munții Apuseni et, dans une bien plus faible mesure, par les habitants des établissements civils ruraux. On constate que leur présence dans certaines régions périphériques de la province était très faible, pour devenir quasi-inexistante sur les confins orientaux de la province.

On a trouvé également en Dacie, à Apulum, une lampe avec la marque ANNI SER, qui provient du centre de l'Italie.

Les lampes du type *Firmalampen* comprennent aussi celles provenant de Pannonie. La vente des lampes pannoniennes se faisait surtout le long du Danube; la plupart étaient fabriquées dans les ateliers de Poetovio et d'Aquincum, d'où elles pénétraient, par voie fluviale, en Dacie et en Mésie inférieure. Mais le volume des importations de Pannonie était bien plus faible que celui des importations de lampes du nord de l'Italie. On a trouvé en Dacie les types suivants de lampes pannoniennes: DECIM, FLAVI, IVLI, VRSVLI, VRSVS et VICT.

Le problème de l'existence sur le territoire de la Dacie romaine d'ateliers de fabrication de lampes a été soulevé pour la première fois par V. Christescu. D. Tudor a ensuite ajouté au nombre assez restreint de lampes fabriquées en Dacie, établi par V. Christescu, quelques découvertes effectuées dans les établissements romains de Petite Valachie. M. Macrea a présenté à son tour un moule provenant d'un atelier de Potaissa et portant une marque de fabrique inédite. Selon l'opinion de V. Christescu, les lampes fabriquées en Dacie seraient celles marquées FLAVI et VRI. V. Christescu mentionne également quelques moules anépigraphes trouvés en Dacie, comme une nouvelle preuve de l'existence de cette catégorie d'ateliers. Enfin ce même auteur soulève le problème des imitations de lampes fabriquées en Italie du nord, tout en insistant sur celles portant les marques FORTIS et IANVARI.

D. Tudor est d'avis que le nombre d'ateliers de fabrication de lampes daces serait plus élevé que celui établi par V. Christescu. Parmi les lampes qui auraient été fabriquées sur le territoire dace, D. Tudor mentionne la lampe à inscription AA, initiales qui cacheraient le nom «d'un fabricant dont il est impossible de connaître le nom entier et que l'on ne rencontre qu'à Romula; il pourrait s'agir d'un habitant de cette ville qui n'aurait fait que copier la forme des lampes des grands exportateurs, leur ajoutant sa marque de fabrique». Parmi les produits de fabrication locale, le même auteur cite ensuite la lampe AGILIS/F, qui serait due à un fabricant connu seulement à Drobeta. Vient ensuite le tour des lampes ARMENI, dont D. Tudor, dit, avec raison, que «Armenius était un fabricant de lampes connu seulement en Dacie, à Apulum, et qui écoulait aussi sa marchandise en Dacie inférieure, à Romula et à Sucidava». Le produit de fabrication locale qui suit serait, selon D. Tudor, la lampe connue par la marque C, dont il affirme qu'«il s'agit de la signature d'un fabricant de lampes de Drobeta», affirmation qu'il répète pour la lampe CDESSI et pour celle marquée d'un F. La lampe FLAVI serait fabriquée dans l'atelier d'un Flavius, dont la marchandise n'est connue «qu'à Drobeta et à Romula et qui paraît être de l'endroit». Un autre fabricant local serait Heraclius, connu par une lampe de Drobeta qui porterait la marque HER... La lampe OCTAVI, d'après D. Tudor, serait due de même à un fabricant «qui doit être considéré comme local». Plus loin, il montre — ce qui est exact — que la lampe VRI de Drobeta est produite dans l'atelier d'un certain Urus, inconnu ailleurs et pouvant donc être considéré à juste titre comme «un fabricant local». Le dernier fabricant local, selon D. Tudor, serait *Vettus*, que le procédé de fabrication de ses lampes, retrouvées surtout en Petite Valachie, désignerait comme un «fabricant connu à Sucidava dès les premières années de la conquête romaine», «un des premiers imitateurs de la bonne marchandise d'importation».

A la suite du présent article sur les lampes marquées, l'énumération des 11 ateliers daces, établis par les recherches de D. Tudor, devient caduque. De cette liste, seules les lampes ARMENI et VRI restent valables, toutes les autres devant — indiscutablement — en être éliminées. En effet, l'inscription AA figurant sur une lampe trouvée à Romula est un graffiti et, comme tel, ne permet pas d'affirmer qu'il s'agirait des initiales d'un patron d'atelier. Les lampes AGILIS/F, CDESSI, OCTAVI et VETTI sont trop bien connues comme appartenant à des ateliers du nord de l'Italie pour qu'il soit encore nécessaire d'insister sur ce point. Les lampes FLAVI, ainsi qu'il a été mentionné plus haut, font partie des importations de Pannonie. Quant aux prétendues marques C, F et HER..., ce sont des lectures erronées; il n'existe pas de lampes pourvues de ces marques.

Il est probable qu'à un moment donné les importations de lampes du nord de l'Italie ne suffirent plus à la demande du marché dace, les villes de cette province se trouvant, au IIe siècle, en plein développement. Ce fait entraîna la fabrication de lampes par des *lucernarii* locaux, qui s'improvisèrent dans certains centres d'artisanat. Quelques ateliers daces nous sont connus par la marque du fabricant ou du patron, mais leur nombre était sans doute bien supérieur à celui correspondant aux marques conservées. Les quelques moules anépigraphes en terre cuite trouvés en Dacie, ainsi que certaines lampes d'un type spécial, inconnu dans d'autres provinces, prouvent qu'il existait des entreprises d'une certaine importance en dehors de celles connues par le nom des fabricants; il y a même lieu de croire que ces dernières étaient en nombre assez restreint par rapport au nombre total des entreprises.

A en juger d'après les marques, le centre de production le plus actif de Dacie se trouvait à Apulum, ville qui semble d'ailleurs avoir été en tête pour le volume des produits manufacturés dans tous les domaines. Il est très probable que c'est à Apulum que se trouvaient les ateliers appliquant sur leur marchandise les marques ARMENI, AQVIN, ACTOR, IANVARI (différente de son homonyme de Sarmizegetusa), CONI et MOP. Quelques ateliers fonctionnaient certainement à Sarmizegetusa. Le premier, qui utilisait la signature d'un certain *Ianuaris*, fabriquait quelques modèles de lampes qu'il écoulait aussi dans d'autres centres. C'est également à Sarmizegetusa que travaillait un fabricant signant avec les initiales AC. Dans le centre artisanal de Cristești, bien connu par ses ateliers de poterie, il existait certainement aussi, à côté de ceux-ci, quelques fabriques de lampes, identifiées par les initiales CAI et G.I.P., ainsi que par le nom de TITVS. A Napoca, on connaît un atelier ayant pour marque RVSTIK F et RVSTIK et, dans les environs de la ville (ou peut-être à Napoca même), un second atelier dont la marque était ACPTVS/F. Il existait encore des ateliers de fabrication de lampes à Potaissa — dont l'un nous est connu par la marque M' S D (*Manius Servius Donatus*) — et à Drobeta, où l'on connaît l'atelier correspondant à la marque VRI. Il est possible enfin qu'il ait existé à Iliușa un atelier signant AISE/X.

Quelques lampes, portant des marques de producteurs connus du nord de l'Italie, sont certainement de fabrication locale; l'imitation, ainsi que la falsification de lampes, était un phénomène courant dans tout l'Empire. Ce sont les lampes FORTIS qui étaient le plus souvent imitées. Aussi est-il probable que certains des exemplaires de Dacie portant cette marque sont l'œuvre d'artisans locaux. Par exemple, la lampe n° 220 d'Ampelum, faite en une pâte grise, est certainement la copie d'une lampe du nord de l'Italie. De même la lampe n° 265 de Drobeta, à la marque IANVARI inversée, ne peut être qu'une imitation locale d'un modèle du nord de l'Italie. Mais ce serait une erreur que de généraliser, affirmant que toute lampe travaillée avec moins de soin, ou faite d'une pâte plus impure, ou présentant une marque plus difficilement déchiffable, serait une imitation; on sait, en effet, que les fabriques d'Italie produisaient aussi, parfois, une marchandise de qualité médiocre.

Quantitativement, le volume de la production locale demeurait bien au-dessous de celui des importations. Ce fait ressort de la statistique qui suit (valable au moment de la rédaction du présent article): AC, 1 exemplaire; ACPTVS/F, 1 exemplaire; ACTOR, 1 exemplaire; AISE/X, 1 exemplaire; AQVIN, 3 exemplaires; ARMENI, 7 exemplaires en Dacie et 2 exemplaires en Mésie inférieure; CAI, 1 exemplaire; CONI, 1 exemplaire; G.I.P., 1 exemplaire; IANVARI d'Apulum, 1 exemplaire; *Ianuaris* de Sarmizegetusa, 5 exemplaires; MOP, 1 exemplaire; M' S D (*Manius Servius Donatus*), zéro; RVSTIK F et RVSTIK, 2 exemplaires; TITVS, 1 exemplaire; VRI, 1 exemplaire. Les seules lampes plus répandues et qui aient circulé en dehors des limites de la province de Dacie sont, ainsi qu'on peut le voir, celles fabriquées à Apulum dans l'atelier d'*Armenius*.

La plupart des lampes daces marquées appartiennent à la catégorie des *Firmalampen*, plus précisément à leur type le plus courant au IIe siècle: le type Loeschcke X = XVII Iványi. C'est probablement au cours de ce siècle que la production de lampes daces a atteint son maximum.

Mais on a confectionné également en Dacie des lampes d'une forme plus élégante que les *Firmalampen* bien connues. On peut citer en exemple la lampe CAI, trouvée à Cristești, qui est de forme circulaire, pourvue d'un orifice central et de dix orifices marginaux présentant des traces de flammes. Il en est ainsi également pour la lampe AQVIN (fig. 17) d'Apulum, qui se distingue par ses deux becs, sa forme spéciale et une facture manifestant des prétentions artistiques.

En général, les lampes fabriquées en Dacie, bien qu'en nombre assez restreint par rapport à celles d'importation, ne le cédaient en rien, qualitativement, à celles-ci; elles étaient tout aussi pratiques et tout aussi résistantes que les lampes d'importation. Si les fabricants daces font, dans l'ensemble, preuve de manque d'originalité dans leur travail, on ne peut toutefois leur contester, parfois, une réelle fantaisie; surtout dans le domaine de l'ornementation; certains d'entre eux, tels que ceux connus par les marques AQVIN et CAI, méritent d'être considérés comme de véritables artistes.

Pour conclure, l'auteur fait remarquer que l'étude des inscriptions des lampes trouvées en Dacie pourra servir de base à l'un des chapitres d'une monographie — qui reste à écrire — sur l'histoire économique de cette province. La présente étude représente une contribution aux problèmes concernant la circulation des marchandises, l'histoire du commerce et celle des manufactures de la Dacie au cours des IIe et IIIe siècles.

EXPLICATION DES FIGURES

- Fig. 1. — Lampe dace trouvée à Suceag (distr. de Cluj, rég. de Cluj).
- Fig. 2. — Lampe dace trouvée à Napoca.
- Fig. 3. — Lampe dace trouvée à Napoca.
- Fig. 4. — Lampe avec l'inscription AONIA, trouvée à Cristești (Région Mureș — Autonome Hongroise).
- Fig. 5. — Fragment d'une lampe dace de Cristești (Région Mureș — Autonome Hongroise).
- Fig. 6. — Lampe dace trouvée à Apulum.
- Fig. 7. — Lampe pannonienne trouvée à Apulum.
- Fig. 8. — Lampe dace trouvée à Apulum.
- Fig. 9. — Lampe avec l'inscription VRBIC, trouvée à Apulum.
- Fig. 10. — Marque d'une lampe dace de Cristești (Région Mureș — Autonome Hongroise).
- Fig. 11. — Marque d'une lampe dace d'Apulum.
- Fig. 12. — Marque d'une lampe du nord de l'Italie trouvée à Cristești (Région Mureș — Autonome Hongroise).
- Fig. 13. — Fragment de marque d'une lampe dace d'Apulum.
- Fig. 14. — Marque d'une lampe pannonienne trouvée à Tibiscum.
- Fig. 15. — Marque d'une lampe dace trouvée à Cristești (Région Mureș — Autonome Hongroise).
- Fig. 16. — Fragment de marque d'une lampe dace d'Apulum.
- Fig. 17. — Marque d'une lampe dace de Cristești (Région Mureș — Autonome Hongroise).